

Copyright & Creative Commons:

The copyright of articles published in the *Journal of Criminal Law and Criminology Studies* remains with the author(s). This journal is published as an open access publication, and all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0). This license permits use, redistribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and the use is non-commercial in nature. For more information, please refer to the journal's *Open Access Policy* page.

Max Weber's Theory of Rationality as a Framework for Evaluating Iranian Criminal Legislative Policy

Abdolreza Javan Jafari Bojnourdi¹, Seyyed Mohammad Javad Sadati², Meysam Gholami^{*3}

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh
Research and Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.22034/jelc.2023.409021.1890

Received:
11 August 2023

Accepted:
21 December 2023

Published:
9 February 2026

Abstract

Evaluation is an essential and integral component of the systematic policy-making process. It serves to develop new approaches to law enforcement, improve legislative policy, and enhance the effectiveness of laws. One method, proposed within an analytical methodology for evaluating criminal legislative policy, is the application of Max Weber's theory of rationality. Weber's theory emphasizes administering affairs based on scientific, logical, calculable, and predictable criteria. These theoretical indicators possess significant utility for the domain of law, and particularly for legislation. This article adapts this theory and its indicators, elaborating it as a framework for evaluating the criminal legislative system. The aim is to encourage actors in Iranian criminal policy to adhere to these indicators - including predictability, evaluability, observance of public interest, calculability, a holistic perspective, and systematicity - during the legislative stage, thereby systematizing and significantly enhancing the effectiveness of penal policy.

Keywords: Evaluation, Legislation, Rationality, Max Weber, Criminal Legislative System.

1. Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

Email: javan-j@um.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

Email: mj.sadati.prof@fms.um.ac.ir

3. *Corresponding Author: PhD Graduate, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

Email: me_gh967@mail.um.ac.ir

Funding: The author(s) received no financial support (funding. Grants and sponsorship) for the research, authorship, and/ or pouplication of this article.

Author Contributions:

Abdolreza Javan Jafari Bojnourdi: Conceptualization, Formal analysis, Resources, Writing - Review & Editing, Supervision.

Seyyed Mohammad Javad Sadati: Conceptualization, Data Curation, Writing - Review & Editing, Supervision.

Meysam Gholami: Conceptualization, Methodology, Formal analysis, Investigation, Resources, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Project administration.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Javan Jafari Bojnourdi, Abdolreza, Seyyed Mohammad Javad Sadati & Meysam Gholami. "Max Weber's Theory of Rationality as a Framework for Evaluating Iranian Criminal Legislative Policy" *Journal of Criminal Law and Criminology* 13, no. 26 (February 09, 2026), 5-44.

Extended Abstract

Evaluation is an essential and integral component of the systematic policy-making process. It serves to develop new approaches to law enforcement, improve legislative policy, and enhance the effectiveness of laws. Evaluation has a prospective nature, and its importance, particularly within legislative policy, is self-evident. This is because evaluation applies its findings to render a judgment on a policy's effectiveness, social benefit, and desirability, ultimately determining whether a program is efficient and effective. Nevertheless, the fundamental question remains: what criteria and indicators can be used for evaluation? Although various foundations for evaluation have been proposed, no specific, definitive method has been established. However, one important and practical foundation for evaluating policy-making is rationality. The concept of rationality, which entered the field of social sciences in the early seventeenth century, has long been a subject of research in sociology, philosophy, and related disciplines. It is simultaneously an essential component of any public policy-making, including criminal legislative policy. Rationality can provide a comprehensive, rich framework with practical indicators for explaining, evaluating, and organizing legislative policy. In this regard, criminal legislative policy, due to its direct and extensive impact on individual freedoms, public order, and social security, requires precise, transparent, and measurable criteria more than other legislative domains. The absence of such criteria can lead to the enactment of ineffective, inconsistent, or unenforceable laws. Such laws not only fail to achieve the objectives of criminal justice but can themselves become a source of social distrust and legal instability. Therefore, the search for a theoretical foundation capable of guiding policymakers at both analytical and practical levels becomes critically important. The sociologist who placed the concept of rationality at the focal point of his work is the German scholar and jurist, Max Weber. Weber theorized about rationality more comprehensively than his contemporaries, and his ideas remain highly relevant today. Furthermore, Weber paid particular attention to law, viewing it as playing a central role in capitalist society. He believed Western societies exhibited a strong tendency toward legitimacy derived from law, a perspective informed by his keen interest in the distinguishing characteristics of Western civilization and the reasons for their unique development.

This interdisciplinary article (bridging law and sociology) evaluates criminal legislative policy using a descriptive-analytical method inspired by Max Weber's theory of rationality. Accordingly, the structural framework is organized into two main sections. The first section introduces and explains the theoretical aspects and indicators of Weber's rationality. The second section explains how the legislative process can be influenced and assesses the applicability of Weber's theory for evaluating the legislative system. It also proposes solutions to remedy or reduce flaws in legislation so that the indicators of this theory are considered by policymakers during the legislative process. Research data were collected through documentary study, analysis of legal texts, and examination of sociological sources, and were analyzed with a critical approach. The descriptive method is used to explain the fundamental concepts of rationality theory, while

the analytical method evaluates the compatibility of this theory with the structure of criminal legislation. This methodological combination establishes a link between theoretical foundations and existing legal realities while maintaining theoretical coherence.

Rationality from Weber's perspective, despite its critics, encompasses indicators and characteristics that can be influential in evaluating policies within the domain of law and legislation, particularly in systematizing and purposively organizing affairs. This is because, first, the role of rationality, especially formal rationality, is to specify goals and then select effective and appropriate means to achieve them. Moreover, in Weber's conception of rationality, elements such as superstitions, personal interests, magic, and pity have no place, as they lack transparency and are neither predictable nor evaluable. Second, criminal laws possess characteristics such as objectivism, equality, realism, and predictability, which align with the indicators of Max Weber's theory of rationality. Consequently, observing these characteristics in the principles governing law-drafting can guarantee a desirable, scientific, and methodical legislative process. Weber believed law is a science that gains the ability to quantify social action by maximizing the use of instrumental rationality. In other words, Weber's image of rational law is the administration of affairs based on scientific, tangible, calculable, measurable, and predictable criteria. In this vision, rational law possesses an internal logic that, within a specific procedural framework and in a systematic manner, connects all constituent legal elements and defines them transparently. The result is a law that is objective, predictable, and evaluable for the general public. Resorting to this legal and judicial structure renders judgment impersonal and transparent, making resulting actions and outcomes calculable and predictable. The findings of this research indicate that Weber's rationality indicators, including transparency, internal coherence, calculability, and predictability, can serve as practical criteria for measuring the quality of criminal legislative policy and for revealing existing gaps in the legislative process.

An exploration of the criminal legislative system in Iran reveals that, despite a long history of law-writing, no coherent and integrated effort has been made to address the characteristics and requirements of legislation in the areas of transparency, interpretation, application, and drafting. Harms such as the dispersion and lack of coherence of laws, absence of transparency, use of ambiguous and general terms that are not measurable or calculable, the ad hoc nature and prevalence of populism in law-drafting, as well as a lack of recourse to scientific studies, characterize Iran's criminal legislative policy. These flaws pose serious challenges to the criminal justice system in both the short and long term. Consequently, employing Max Weber's theory of rationality as a theoretical and analytical framework can pave the way for reforming the criminal legislative process and enhancing the quality of criminal laws. Attention to this framework not only enables the coherent evaluation of legislative policy but can also guide policymakers toward drafting rational, transparent, and effective laws.

حقوق کیفری ایران در سنجۀ نظریه عقلانیت ماکس وبر

عبدالرضا جوان جعفری بجنوردی^۱، سیدمحمدجوادساداتی^۲

میثم غلامی^{۳*}

پژوهشکده حقوق

چکیده

ارزیابی، همواره به‌عنوان یکی از عناصر و ارکان فرایند نظام‌مند سیاست‌گذاری، ضروری و درخور توجه بوده است؛ چراکه می‌تواند به توسعه رویکردهای جدید برای اجرای قانون و نیز بهبود سیاست تقنینی و افزایش اثربخشی قوانین کمک کند. یکی از روش‌های کاربردی که با تکیه بر روش تحلیلی برای ارزیابی سیاست تقنینی جنایی پیشنهاد می‌شود، نظریه عقلانیت ماکس وبر است. نظریه عقلانیت ماکس وبر بر اداره امور بر اساس معیارهای علمی، ملموس، منطقی، قابل محاسبه و قابل پیش‌بینی تأکید دارد. در واقع، این نظریه دارای شاخص‌هایی است که می‌تواند در حوزه حقوق و مخصوصاً قانون‌گذاری تأثیرگذار باشد. در مقاله حاضر، با الگوبرداری از این نظریه و شاخص‌های آن، به تشریح این تئوری به‌عنوان یکی از روش‌های ارزیابی نظام تقنینی جنایی پرداخته شده است تا به‌منظور نظام‌مند ساختن و افزایش اثربخشی سیاست کیفری، رعایت شاخص‌های این نظریه، از جمله قابلیت پیش‌بینی، قابل ارزیابی بودن، رعایت مصلحت عموم، قابلیت محاسبه، کلی‌نگری و نظام‌مند بودن در مرحله تقنین مورد توجه کنشگران سیاست جنایی ایران قرار گیرد.

نوع مقاله: علمی - پژوهشی

DOI:

10.22034/jcl.2023.409021.1890

تاریخ دریافت:

۲۰ مرداد ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش:

۳۰ آذر ۱۴۰۲

تاریخ انتشار:

۲۰ بهمن ۱۴۰۴

۱. استاد، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

Email: javan-j@um.ac.ir

۲. سیدمحمدجواد ساداتی، استادیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

Email: mj.sadati.prof@ms.um.ac.ir

۳. نویسنده مسئول، دانش آموخته مقطع دکتری، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

Email: me_gh967@mail.um.ac.ir

کلیدواژه‌ها: ارزیابی، قانون‌گذاری، عقلانیت، ماکس وبر، نظام تقنینی جنایی.

حامی مالی :

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان :

عبدالرضا جوان جعفری بجنوردی: مفهوم سازی، تحلیل، منابع، نوشتن - بررسی و ویرایش، نظارت.
سیدمحمدجواد ساداتی: مفهوم سازی، روش شناسی، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - بررسی و ویرایش، نظارت.
میثم غلامی: مفهوم سازی، روش شناسی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، مدیریت پروژه.

تعارض منافع:

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

جوان جعفری بجنوردی، عبدالرضا، سیدمحمدجواد ساداتی و غلامی، میثم. «حقوق کیفری ایران در سنجة نظریة عقلانیت ماکس وبر». مجله پژوهش‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی ۱۳، ش. ۲۷ (۲۰ بهمن، ۱۴۰۴)، ۴۴-۵.

مقدمه

جرم‌انگاری و کیفرگذاری برای مقابله با جرایم، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر در سراسر دنیا است.^۴ در نظام تقنینی ایران نیز قانون‌گذار در اکثر جرایم، برخورد کیفری را بر اساس نیل به اهدافی همچون اجرای عدالت، کنترل رفتار مجرمانه، پیشگیری یا حفظ نظم اجتماعی، به‌عنوان مطلوب‌ترین راه مقابله مورد توجه قرار داده است. برای تحقق این اهداف، تدوین قوانین خوب و کارآمد، ضرورتی غیرقابل انکار است؛ اما برای سنجش و اثبات کارآمدی قانون و همچنین ارتقای کیفیت آن، نیازمند ارزیابی آنها هستیم.

ارزیابی، ماهیتی آینده‌نگر دارد و اهمیت آن به‌ویژه در حوزه سیاست تقنینی بر کسی پوشیده نیست؛ چراکه ارزیابی به کاربرد یافته‌های خود می‌پردازد و مستلزم قضاوتی در مورد اثربخشی، فایده اجتماعی یا مطلوبیت یک خط مشی است و درنهایت مشخص می‌کند که آیا برنامه مؤثر و کارآمد هست یا خیر. به‌طور کلی، ارزیابی می‌تواند از دو جهت مفید باشد؛ از یک طرف، موضوع مورد ارزیابی را نقد می‌کند که برای هدف برنامه یا خط مشی مورد ارزیابی مفید است و از سوی دیگر، اطلاعات عملی و کاربردی تولید می‌کند تا جایی که می‌تواند تغییراتی را در اقدامات عمومی ایجاد کند.

با وجود این، پرسش مهم و اساسی این است که از چه معیار و شاخصی می‌توان برای ارزیابی استفاده کرد؟ اگرچه مبانی مختلفی برای ارزیابی معرفی شده، اما تاکنون روش مشخصی برای آن ارائه نشده است. با این حال، یکی از مبنای مهم و کاربردی برای ارزیابی سیاست‌گذاری، عقلانیت است. موضوع عقلانیت که در اوایل قرن هفدهم وارد حوزه علوم اجتماعی شد،^۵ از

۴. اگرچه با ظهور عدالت ترمیمی نگرش جدیدی نسبت به نظام کیفری و رویکردهای جرم‌شناختی و به‌طور کلی تحول در تفکر ناظر به جرم ایجاد شده است؛ اما به عقیده کونراد برونک (Conrad Brunk)، فیلسوف حقوق، عدالت مبتنی بر سزادهی و عدالت ترمیمی دو ستون مقابل هم نیستند. در واقع، این دو رویکرد نقاط مشابه فراوانی دارند؛ به این صورت که هم نظریه سزادهی و هم نظریه عدالت ترمیمی بر این عقیده‌اند که نوعی رابطه متناسب میان کنش [جرم] و واکنش باید وجود داشته باشد. نک: هوارد زهر، کتاب کوچک عدالت ترمیمی، ترجمه حسین غلامی، (تهران: انتشارات مجد، چاپ دوم، ۱۳۸۸)، ۱۰۳.

۵. در اوایل قرن هفدهم زمانی که توسعه تجارت و صنعت باعث تکامل علم گردید، دانشمندان در پی روشی برآمدند که به‌وسیله آن بتوانند هم کیفیت‌ها و مقادیر و هم فرضیه‌ها و عقاید را بسنجند. در نتیجه این نیازها بود که الگاریتم، هندسه تحلیلی، حساب انتگرال، ماشین‌های مختلف، روش‌های آماری و ابزارهای نجومی اختراع شد. این پیروزی‌ها در زمینه ریاضی و فیزیک و رشته‌های دیگر علوم، تأثیر خود را به حوزه‌های دیگر از جمله علوم اجتماعی تحمیل نمود. نک: محمدسعید بهمن‌پور، بررسی تطور مفهوم عقلانیت نزد جامعه‌شناسان با تأکید بر ماکس وبر و یورگن هابرماس، (پایان‌نامه کارشناسی

دیرباز یکی از زمینه‌های پژوهشی در علوم اجتماعی، فلسفه و دیگر رشته‌های علمی بوده و در عین حال، جزء اساسی هر سیاست‌گذاری عمومی، از جمله سیاست‌گذاری تقنینی جنایی به شمار می‌رود که می‌تواند چارچوبی فراگیر، غنی و شاخص‌هایی کاربردی برای تبیین، ارزیابی و سامان‌بخشی سیاست تقنینی در اختیار ما قرار دهد.

جامعه‌شناسی که بی‌تردید موضوع عقلانیت در نقطه کانونی آثار وی و در مرکز چشم‌اندازش قرار دارد، جامعه‌شناس و حقوق‌دان آلمانی، ماکس وبر، است.^۶ وبر کامل‌تر از سایر اندیشمندان در باب عقلانیت به نظریه‌پردازی پرداخته و تفکر وی نیز بیش از سایر متفکران با زمانه ما همسو است. مباحثی همچون رفتارهای اقتصادی و رابطه آن با اعتقادات مذهبی و جهان‌بینی‌ها، اهمیت دنیای مدرن و ویژگی‌های آن، اهمیت ساخت کنش اجتماعی در ساماندهی رفتارها برای مقایسه نظام‌های مذهبی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی جهان افسون‌زده و از همه مهم‌تر، مباحث مربوط به عقلانیت، همگی دلایلی هستند که وبر را بیش از دیگران، متفکری هم‌زمان با ما قرار داده است.^۷

علاوه بر این، ماکس وبر در آثار خود توجه خاصی به قانون دارد؛ زیرا از نظر او، قانون نقش محوری در جامعه سرمایه‌داری ایفا می‌کند.^۸ از دید وی، دولت مدرن پنج کارکرد اصلی دارد که سه مورد آن به صورت مستقیم با نظام حقوقی در ارتباط است: تصویب قانون (وظیفه قانون‌گذاری)، حفاظت از حقوق مسلم (اجرای عدالت) و حفاظت از امنیت شخصی و نظم عمومی. وبر بر این باور بود که در جوامع غربی تمایل شدیدی به مشروعیت برخاسته از قانون وجود دارد^۹ و این در زمانی بود که وی به خصوصیات متمایزکننده تمدن غرب و به این پرسش که

ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۸۶)، ۳۳.

۶. عقلانی شدن، مشخصه‌ها و انواع آنها در نوشته‌ها و سخنان ماکس وبر، به‌عنوان بنیان‌گذار جامعه‌شناسی حقوق مدرن، از سال ۱۹۰۴ به بعد رونق یافت.

۷. غلامرضا جمشیدی‌ها و زینب نادى، «بررسی عقلانیت ارزش‌شناختی و چگونگی حصول آن در اندیشه ماکس وبر (تجزیه و تحلیل منطقه خاکستری)»، مجله جامعه‌شناسی ایران، ۲۰، ۳ (۱۳۹۹)، ۲۶.

۸. از جنبه قانون، وبر معتقد بود قانون و اقتدار قانونی - عقلانی بیانگر مرحله خاصی از تحول جوامع انسانی است که تحت عنوان دوران تجدد یا عصر مدرنیته از آن یاد شده. خاستگاه تاریخی - اجتماعی اروپای پس از عهد رنسانس و روشنگری قلمداد می‌شود. نک: امید احمدی، «مشروعیت قانون از دیدگاه اسلام و ماکس وبر»، فصلنامه پژوهش‌های حقوق تطبیقی، ۱۷، ۱ (۱۳۹۲)، ۴.

۹. ریچارد سوندبرگ، ماکس وبر و جامعه‌شناسی اقتصادی، ترجمه شهین احمدی، (تهران: انتشارات دنیای اقتصاد، چاپ

چرا این ویژگی‌ها در اینجا نمود پیدا کرده است و نه در هیچ جای دیگری، علاقه‌ای وافر داشت. ویژگی‌هایی همچون علم عقلانی (یونانیان)، رهایی از جادو (یهودیان)، شهرهایی با استقلال محلی، سیاستمداران، حکومت مشروطه، دولت دیوان‌سالار عقلانی، توسعه فناوری و غیره، جنبه‌هایی از مسئله‌ای بنیادین هستند که الهام‌بخش پژوهش وبر درباره نظام سرمایه‌داری بود؛ نظامی که یکی از خصوصیات اساسی آن، عقل‌گرایی است.^{۱۰}

عقلانی شدن، آن‌گونه که وبر آن را درک می‌کند و گاه نیز با مفهوم عقل‌گرایی درهم می‌آمیزد، نتیجه تخصص‌گرایی علمی و افتراق فنی است. عقلانی شدن عبارت است از: سازمان دادن زندگی به وسیله تقسیم و هم‌سازی فعالیت‌های گوناگون بر پایه شناخت دقیق مناسبات میان انسان‌ها با ابزار و محیط خود، به منظور تحصیل کارایی و بازده بیشتر.^{۱۱} عقلانیت از دیدگاه وبر، به‌رغم منتقدان زیادی که دارد،^{۱۲} دربردارنده شاخص‌ها و ویژگی‌هایی است که می‌تواند ضمن ارزیابی سیاست‌گذاری‌ها، در حوزه حقوق و قانون‌گذاری، به‌ویژه در راستای نظام‌مند و هدفمند کردن امور، تأثیرگذار باشد؛ چراکه اولاً نقش عقلانیت، به‌ویژه عقلانیت

دوم، ۱۶۷ (۱۴۰۰)

۱۰. کارل یاسپرس، ماکس وبر سیاستمدار، دانشمند و فیلسوف، ترجمه سید اسماعیل مسعودی، (تهران: نشر پبله، چاپ اول، ۱۴۰۱) ۷۱.

۱۱. ژولین فروند، جامعه‌شناسی ماکس وبر، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، (تهران: انتشارات توتیا، چاپ اول، ۱۳۸۳)، ۱۷.

۱۲. برای مثال، به اعتقاد کالبرگ، اگرچه عقلانیت رسمی مشکلات منافع واگرا و راه‌حل‌های تک‌کاره را با جهت‌گیری عملی به سمت محاسبه جامع با استفاده از قوانین انتزاعی مورد خطاب قرار می‌دهد و سازگاری و هماهنگی را در مقیاس با استانداردهای قواین و تصمیم‌گیری معیارها بهبود می‌بخشد؛ اما در مقابل، فضای کمی برای بینش و تمایز باقی می‌گذارد. See: Stephen, Kalberg, "Max Weber's types of rationality: Cornerstones for the analysis of rationalization processes in history". *American Journal of Sociology* 85. (1980), 1158.

یا دونالد لوین معتقد است: اظهارات کلی و اجمالی درباره عقلانیت صرفاً بی‌اساس و بدون تکیه‌گاه است. راجرز برویکر، مرزهای عقلانیت: رساله‌ای درباره اندیشه اجتماعی و اخلاقی ماکس وبر، ترجمه شهناز مسمی‌پرست، (تهران: انتشارات پارسه، چاپ اول، ۱۳۹۵). انتقاداتی که اندیشمندان و جامعه‌شناسان بر تعاریف و تعابیر نظریه عقلانیت ماکس وبر، به‌ویژه عقلانیت رسمی، مطرح کرده‌اند، جنبه کلی دارد و تنها شامل امور حقوقی نمی‌شود. با این حال، این انتقادها در امور حقوقی جایگاهی ندارد؛ چراکه قوانین به‌ویژه قوانین کیفری پیوند گریزناپذیری با عینیت‌گرایی و واقع‌بینی دارند که باید قابل مشاهده و در دسترس باشند و این ویژگی‌ها با نظریه عقلانیت وبر همسو است. ضمن اینکه باید در نظر داشت که وبر در زمینه قوانین، واقعیت‌گرایی و عقلانیت رسمی را مد نظر قرار داده و معتقد به اداره امور حقوقی بر اساس معیارهای علمی، منطقی، ملموس، قابل پیش‌بینی و قابل محاسبه و اندازه‌گیری است. به تعبیر دیگر، از دیدگاه وبر، کنش عقلایی، نوعی مدل علمی است؛ از این رو، وی برای هنجارهای ارزشی و مصلحت‌سنجی‌های شخصی اهمیت قائل نمی‌شود. همچون مواردی که برای اثبات جرم به سوگند، قسامه و قرعه روی می‌آوریم.

رسمی،^{۱۳} ابتدا مشخص کردن اهداف و سپس انتخاب وسیله مؤثر و متناسب برای دستیابی به آنها است. افزون بر این، در عقلانیت مدنظر ماکس وبر، عناصری همچون خرافات، مصلحت‌های شخصی، جادو و ترحم، به دلیل اینکه فاقد شفافیت‌اند و قابل پیش‌بینی و ارزیابی نیستند، جایگاهی ندارند. دوم اینکه، قوانین کیفری دارای ویژگی‌هایی از جمله عینیت‌گرایی، برابری، واقع‌بینی و قابلیت پیش‌بینی هستند که همسو و هم‌جهت با شاخص‌های نظریه عقلانیت ماکس وبر هستند. در نتیجه، رعایت این ویژگی‌ها در اصول حاکم بر تدوین قوانین می‌تواند تضمین‌کننده فرایند قانون‌گذاری مطلوب، علمی و روشمند باشد؛ به عبارت دیگر، زمانی که تصمیمات و امور حقوقی تحت تأثیر برخی ملاحظات مذهبی، سنت، اخلاق، مصلحت و یا احساس قرار می‌گیرند، استناد به آنها غیر عقلایی به‌نظر می‌رسد؛ از این رو، بهره بردن از عقلانیت در قوانین کیفری به این امر منجر می‌شود که قوانین مدون، بی‌طرف و غیرشخصی باشند.

برای جمع‌بندی دیدگاه ماکس وبر از نظریه عقلانیت، می‌توان اظهار نمود که تصویر وبر از حقوق عقلانی، یعنی اداره امور بر اساس معیارهای علمی، ملموس، قابل محاسبه و اندازه‌گیری و نیز قابل پیش‌بینی است. در این تصویر، حقوق عقلانی دارای منطقی است که در قالب آیین دادرسی خاص و به طرز نظام‌مند همه عناصر تشکیل‌دهنده حقوق را به هم مرتبط و نیز آن را به‌طور شفاف تعریف می‌کند، به‌گونه‌ای که برای عموم عینی، قابل پیش‌بینی و ارزیابی باشد. توسل به این ساختار حقوقی و قضایی سبب می‌شود که قضاوت غیرشخصی و شفاف باشد و اقدامات و نتایج حاصل از آن قابل محاسبه و قابل پیش‌بینی شود؛ چراکه در نظام حقوقی عقلانی، قانون یک قاعده کلی و عینی است که می‌توان رفتارها را بر اساس آن سنجید و آن را به‌عنوان یک قاعده کلی، مبنای تصمیم‌گیری قرار داد.

با وجود این، با کنکاش در نظام تقنینی جنایی می‌توان به این نتیجه رسید که در کشور ما با وجود سابقه طولانی قانون‌نویسی، تاکنون کار منسجم و یکپارچه‌ای در خصوص توجه به ویژگی‌ها و الزامات قانون‌گذاری در زمینه شفافیت، تفسیر، اعمال و تدوین قانون صورت نگرفته است و ویژگی‌هایی همچون پراکندگی و عدم انسجام قوانین، نبود شفافیت، استفاده از واژگان مبهم و کلی در قوانین که قابلیت سنجش و محاسبه ندارند، مقطعی بودن و غلبه عوام‌گرایی در

^{۱۳}. در ادامه به ویژگی‌های عقلانیت رسمی اشاره می‌شود.

تدوین قوانین و همچنین فقدان توسل به مطالعات علمی، از جمله آسیب‌های سیاست تقنینی - جنایی ایران است. این آسیب‌ها در افق زمانی کوتاه‌مدت و بلندمدت، نظام عدالت کیفری را با چالش‌های جدی روبرو می‌سازند.

بنابراین، مقاله حاضر که ماهیتی بین‌رشته‌ای (حقوق و جامعه‌شناسی) دارد، با روشی توصیفی - تحلیلی و با الهام از نظریه عقلانیت ماکس وبر به ارزیابی سیاست تقنینی جنایی می‌پردازد. بدین‌سان، چارچوب ساختاری مقاله در دو بخش کلی تنظیم شده است: بخش نخست در پی معرفی و تشریح جنبه‌های نظری و شاخص‌های نظریه عقلانیت ماکس وبر است. در بخش دوم، ضمن تبیین چگونگی تأثیرپذیری فرایند قانون‌گذاری و قابلیت اعمال نظریه عقلانیت ماکس وبر در ارزیابی نظام تقنینی، تلاش می‌شود به‌منظور آنکه شاخص‌های این نظریه در حین تقنین مورد توجه سیاست‌گذاران قرار گیرند، راهکارهایی جهت رفع یا کاهش آسیب‌ها در حوزه قانون‌گذاری ارائه شود.

۱ - شاخص‌های نظریه عقلانیت ماکس وبر

اندیشمندان بسیاری به واکاوی نظریه عقلانیت وبر پرداخته‌اند؛ برای مثال، کالبرگ معتقد بود که عقلانیت از دیدگاه وبر به چهار دسته «عقلانیت عملی»،^{۱۴} «عقلانیت نظری»،^{۱۵} «عقلانیت ذاتی»^{۱۶} و «عقلانیت رسمی»^{۱۷} تقسیم شده است.^{۱۸} از دیدگاه برویکر، عقلانیت مدنظر وبر، با گزینش وسایل و هدف‌ها از سوی کنشگر سروکار دارد؛ اما در این مورد، گزینش با ارجاع به قواعد، مقررات و قوانینی که عموماً کاربرد دارند، صورت می‌گیرد.^{۱۹}

وبر بارها یادآوری می‌کند که عقل‌گرایی معانی مختلفی دارد. برای دسته‌بندی این معانی، وی ابتدا بین تسلط عملی و تسلط نظری بر واقعیت تمییز قائل می‌شود و به موازات این دو، دو نوع عقلانیت، یعنی عقلانیت نظری و عقلانیت عملی را از هم تمییز می‌دهد. عقلانیت نظری در برگرفته سلطه نظری بر واقعیت به‌واسطه مفاهیم دقیق و انتزاعی است. افرادی با این نوع

14. Practical Rationality

15. Theoretical Rationality

16. Substantive Rationality

17. Formal Rationality

18. Kalberg, Op. cit. 1145.

۱۹. راجرز برویکر، مرزهای عقلانیت: رساله‌ای درباره اندیشه اجتماعی و اخلاقی ماکس وبر، ترجمه شهناز مسمی‌پرست،

تهران: انتشارات پارسه، چاپ اول، (۱۳۹۵)، ۱۶.

عقلانیت در جست‌وجوی پاسخ به سؤالاتی هستند که بر مفاهیم متافیزیکی استوار است.^{۲۰} عقلانیت نظری به این امر مربوط می‌شود که به چه اموری باید باور داشته باشیم. این نوع عقلانیت وصف باورها قرار می‌گیرد؛^{۲۱} اما عقلانیت عملی، محاسبه هرچه دقیق‌تر وسایل برای نیل به اهداف است؛ با این حال، آنچه عمدتاً فکر و بر را مشغول و مطالعات خود را بر آن متمرکز می‌کند، عقلانیت عملی است؛ چراکه عقلانیت عملی از معیارهایی بحث می‌کند که از طریق آنها می‌توان بر محیط غلبه و آن را کنترل کرد.^{۲۲} عقلانیت جوهری یا حقیقی نیز روشی را تعیین می‌کند که مبتنی بر نظام ارزشی است که در آن، رفتارهای فردی محدود شده‌اند؛ این‌گونه عقلانیت منحصر به جوامع غربی نیست و فرافرهنگی و فراتاریخی است و در هر جامعه‌ای که دارای اصول ارزشی مستحکمی باشد، وجود دارد.^{۲۳}

از دید ماکس وبر، آنچه به‌طور قطع تعیین‌کننده مسیر حرکت تمدن مغرب زمین به سوی مدرنیته بوده است، نه عقلانیت حقیقی، بلکه شکل ویژه‌ای از عقلانیت است که وی آن را «عقلانیت رسمی» می‌نامد. او این نوع عقلانیت را حسابگری هدفمند و کارآمدترین ابزار در روند رسیدن به اهداف تعریف می‌کند. به عبارت ساده‌تر، عقلانیت رسمی عقلانیتی است که ساده‌ترین و ارزان‌ترین راه را برای رسیدن به اهداف انتخاب می‌کند. وی بر این نکته تأکید دارد که عقلانیت رسمی بر عقلانیت جوهری و حقیقی تسلط یافته است. در حقیقت، مردود شمردن اهداف و ارزش‌های حقیقی و جوهری و جایگزین کردن آن با اهداف حسابگرانه و هدفمند باعث شده است که عقلانیت جوامع غربی، در مقایسه با نقاط دیگر جهان، منحصر به فرد شود؛^{۲۴} به عبارت دیگر، عقلانیت رسمی یا ابزاری عبارت است از محاسبه هدفمند ابزار بسیار کارا و مؤثر برای دستیابی به هدف. در این عقلانیت، عمل به‌واسطه قواعد قابل محاسبه عقلانی جهت داده می‌شود و به معنای کارکرد مستمر و طولانی در بالاترین سطح سوددهی است. جریان مهم در

۲۰. محمود متوسلی و دیگران، «عقلانیت و آشفتگی در برنامه‌ریزی: با تأکید بر تئوری عقلانیت گولت»، پژوهشنامه اقتصادی، ۱۸، ۶۹ (۱۳۹۷)، ۲۰۵.

۲۱. علیرضا قائمی‌نیا، «چیستی عقلانیت»، فصلنامه ذهن، ۵، ۱۷ (۱۳۸۳)، ۴.

۲۲. محمدسعید بهمن‌پور، بررسی تطور مفهوم عقلانیت نزد جامعه‌شناسان با تأکید بر ماکس وبر و یورگن هابرماس، (پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۸۶)، ۴۷.

۲۳. اصغر اسلامی تنها، «بازتاب متضاد عقلانیت در نظریه فرهنگی ماکس وبر و علامه طباطبایی»، معرفت فرهنگی اجتماعی، ۲، ۲۲۲ (۱۳۹۰)، ۹.

۲۴. حمید عضدانلو، «ماکس وبر و عقلانیت مدرن»، اطلاعات سیاسی اقتصادی، ۲۶۰، ۱۳۸۸، ۱۰۱.

توسعه عقلانیت رسمی، بیان و به کارگیری ابزار عقلانی برای دستیابی به هدف است. عقلانیت رسمی، یعنی کارایی ابزار و انتخاب آن بر اساس جریان‌نگری بهتر در دور کردن عناصر مذهبی، اخلاقی و فرهنگی از آن ابزار. در واقع، در عقلانیت رسمی، ارزیابی عقلایی ابزارهای موردنظر برای رسیدن به اهداف موردتوجه صورت می‌گیرد که بر اساس قواعد، مقررات و قوانین کاربردی انجام می‌شود.^{۲۵}

بنابراین می‌توان اظهار داشت که انواع عقلانیت عملی، نظری و حقیقی، دارای خصلتی بین‌تمدنی و فراعصری هستند؛ به عبارت دیگر، این عقلانیت‌ها تنها مختص به تمدن غرب نیستند و می‌توان رد آنها را در سایر تمدن‌ها نیز مشاهده کرد؛ اما به اعتقاد وبر، عقلانیت رسمی یا صوری مختص تمدن غرب است، با عرصه‌های مختلفی از زندگی از جمله حقوق، اقتصاد و علم مرتبط است. این نوع عقلانیت را می‌توان حسابگری هدفمند و کارآمدترین ابزار در روند رسیدن به اهداف نامید. باید در نظر داشت که ماکس وبر در زمینه قوانین، واقعیت‌گرایی و عقلانیت رسمی را مد نظر قرار داده و معتقد به اداره امور حقوقی بر اساس معیارهای علمی، منطقی، ملموس، قابل پیش‌بینی و قابل محاسبه و اندازه‌گیری است. به تعبیر دیگر، از دیدگاه وبر، کنش عقلایی نوعی مدل علمی به شمار می‌رود و از این رو، وی برای هنجارهای ارزشی و مصلحت‌سنجی‌های شخصی اهمیتی قائل نیست.

از این رو، عقلانیت رسمی ملاک و معیار این پژوهش برای ارزیابی نظام تقنینی خواهد بود. چراکه این نوع عقلانیت می‌تواند بستری را برای تبیین و سامان‌بخشی سیاست تقنینی فراهم آورد. در نگاه عقلانیت رسمی، قانون به‌عنوان یک قاعده کلی و عینی، مبنای تصمیم‌گیری است و می‌توان رفتارها را بر اساس آن سنجید و پیش‌بینی کرد. در این نگاه، خرافات، ترحم، همدردی، دشمنی، مصلحت‌های شخصی و غیره جایگاهی ندارند و به جای قضاوت‌های شخصی، اعتقادی، مصلحتی، سنتی یا قضاوت بر اساس تخیلات، جادو و امور غیرقابل ارزیابی، ترازویی ثابت و عینی به نام قانون حکم فرماست.

وجود واقعیت‌گرایی بر اساس معیارهای علمی و قابل پیش‌بینی در خصوص قوانین کیفری، در اندیشه وبر منطقی است؛ چراکه توسل به اموری همچون ترحم، وحی، مصلحت‌سازی‌های شخصی و امثال آن با قوانین کیفری که با جان، مال، ناموس و حیثیت مردم در ارتباط است، همخوانی ندارد. موارد پیش‌گفته اغلب برگرفته از عرف میان مردم و جامعه هستند و از دیدگاه وبر،

عرف نمی‌تواند وجه اشتراکی با قوانین داشته باشد؛ به این دلیل که عرف از منظر وبر عملی تلقی می‌شود که ممکن است مصلحت‌سازی و شخصی‌سازی تعدادی از افراد جامعه را در نظر بگیرد که با معیارهای علمی منافات داشته باشد.^{۲۶}

در اندیشه وبر عقلانی شدن فرایندی یگانه نیست؛ بلکه کثیری از فرایندهای متمایز در قلمروهای متفاوت زندگی همچون زندگی اقتصادی، اداره، اخلاق دینی و «قانون» را تحت تأثیر قرار می‌دهد؛^{۲۷} از این رو، تحلیل ما در این مقاله حول حوزه حقوق و قانون است و با توجه به تعاریف و ویژگی‌هایی که برای عقلانیت ذکر شد، می‌توان موارد زیر را به‌عنوان شاخص‌های عقلانیت پذیرفت و به عبارت دیگر می‌توان گفت که نظام تقنینی جنایی در حوزه قانون‌گذاری در صورتی دارای جلوه‌هایی از عقلانیت ماکس وبر است که:

۱- قابلیت پیش‌بینی داشته باشد ۲- قابل ارزیابی باشد ۳- قوانین بر اساس مصلحت عموم و نه وقایع خاص اخلاقی، احساسی و یا سیاسی تدوین شده باشند ۴- وجود همه‌نگری که در مقابل جزئی‌نگری و خاص‌نگری قرار دارد ۵- روشی نظام‌مند در عقلانیت که با سازمان‌بندی حساب‌شده، بخش‌های موجود در یک مجموعه را به کارآمدترین شیوه برای دستیابی به نتایج مطلوب، با هم مرتبط می‌سازد.^{۲۸، ۲۹}

همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، یکی از مبانی مهم و کاربردی برای ارزیابی سیاست‌گذاری، عقلانیت است که از دیرباز یکی از زمینه‌های پژوهشی بوده و در عین حال، جزء اساسی هر سیاست‌گذاری عمومی، از جمله سیاست‌گذاری تقنینی است؛ از این رو، به‌منظور درک و شناخت بیشتر مؤلفه‌های نظریه عقلانیت وبر و در راستای ارائه الگو و روشی از نظریه عقلانیت برای ارزیابی نظام کیفری ایران، لازم است بر اساس معیارها و شاخص‌های نظریه عقلانیت،

26. Mathieu Deflem, "Max Weber on the Rationalization of Law," 2017, 44, accessed [date], Cambridge University Press, <https://www.cambridge.org/core/terms>

۲۷. راجرز برویکر، مرزهای عقلانیت: رساله‌ای درباره اندیشه اجتماعی و اخلاقی ماکس وبر، ترجمه شهناز سمی‌پرست، (تهران: انتشارات پارسه، چاپ اول، ۱۳۹۵)، ۲۹.

۲۸. عبدالرضا علیزاده، «بررسی و نقد اندیشه‌های ماکس وبر در جامعه‌شناسی حقوق»، فصلنامه اندیشه‌های حقوقی، ۳، ۹ (۱۳۸۵)، ۱۱۰؛ تقی آزاد ارمکی، «جامعه‌شناسی عقلانیت»، فصلنامه علمی قیسات، (۱۳۷۵)، ۴۵؛ راجرز برویکر، مرزهای عقلانیت: رساله‌ای درباره اندیشه اجتماعی و اخلاقی ماکس وبر، ترجمه شهناز سمی‌پرست، (تهران: انتشارات پارسه، چاپ اول، ۱۳۹۵)، ۳۶-۴۴.

29. Bert Holton and Bryan S. Turner, Max Weber on Economy and Society (Routledge Revivals) (London: Routledge, 2010), 73.

آسیب‌های نظام تقنینی ایران مورد تبیین و ارزیابی قرار گیرد. این مقاله تلاش دارد با روش توصیفی - تحلیلی، ضمن تبیین و توضیح این شاخص‌ها و با تمرکز و الگوبرداری از آنها، نظام تقنینی ایران را ارزیابی کند.

۱-۱- شاخص قابلیت پیش‌بینی

قابلیت پیش‌بینی در حقوق کیفری به دو جنبهٔ اساسی پیش‌بینی رفتارهای جرم‌آمیز و پیش‌بینی عواقب حقوقی و کیفری این رفتارها اشاره دارد. این قابلیت از اهمیت بسیاری در حقوق کیفری برخوردار است؛ زیرا تأثیر مستقیمی بر اعتماد عمومی به نظام قضایی و اجرای عدالت دارد. در حقوق کیفری، قابلیت پیش‌بینی باید در چندین جنبه مورد بررسی قرار گیرد و این امر شامل قابلیت پیش‌بینی نتایج تصمیمات قضایی مجازات‌های اعمال‌شده، مدت و شدت مجازات، فرایند قضایی و حقوق و تعهدات متهمان می‌شود. اهمیت قابلیت پیش‌بینی در حقوق کیفری این است که افراد و جامعه بتوانند از پیش، برای احترام به قوانین و جلوگیری از ارتکاب جرایم غیرعمدی و ناخواسته آگاه شوند. اگر قابلیت پیش‌بینی ضعیف باشد، افراد به سیستم قضایی اعتماد کمتری خواهند داشت و عدالت را زیر سؤال خواهند برد.

این شاخص که یکی از مؤلفه‌های ساختاری اصل کیفی بودن است، ۳۰ وظیفه دارد به قانون‌گذار گوشزد نماید که قوانین کیفری می‌بایست به نحوی تدوین شوند تا آثار و نتایج قانونی آن برای شهروندان از قبل قابل پیش‌بینی باشد. ۳۱ برای بهبود قابلیت پیش‌بینی در حقوق کیفری، لازم است که قوانین و ضوابط قضایی شفاف و قابل درک باشند، تداوم و پیش‌بینی‌پذیری در تصمیمات قضایی حاکم باشد و پیش‌بینی دقیق‌تر مجازات‌ها و عواقب قانونی جرایم صورت گیرد؛ همچنین، اطلاع‌رسانی مؤثر و جامع دربارهٔ قوانین و تدابیر کیفری، فرایندهای قضایی و حقوق متهمان نقش مهمی در قابلیت پیش‌بینی ایفا می‌کند و استفاده از فناوری‌های نوین و روش‌های تحلیل داده، مدل‌سازی ریاضی و ارزیابی سیاست‌های کیفری نیز می‌تواند به ارتقای قابلیت پیش‌بینی در حقوق کیفری کمک کند.

۳۰. دیگر مؤلفه‌های اصل کیفی بودن قوانین عبارتند از: قابلیت دسترسی به قوانین و شفافیت.

۳۱. فائز مقلب باعرض و دیگران، «تضمین حقوق شهروندی در پرتو رعایت اصل کیفی بودن قوانین کیفری»، فصلنامه تمدن حقوقی، ۶، ۱۶ (۱۴۰۲)، ۲۰۰.

۲-۱- شاخص قابلیت ارزیابی

از نظر لغوی، واژه ارزیابی به معنی تعیین ارزش چیزی است.^{۳۲} در حقوق کیفری، قابلیت ارزیابی معمولاً به معنای توانایی ارزیابی و تفسیر قوانین و مقررات حقوق کیفری است. با این توصیف کلی، در حقوق کیفری می‌توان به مواردی اشاره کرد که قابلیت ارزیابی محدودتری دارند. این موارد می‌تواند شامل اصطلاحات مبهم، قوانین کلی و تطبیق‌پذیری با شرایط عصری^{۳۳} باشد. ابهام، اجمال، سکوت و یا تعارض قانون نیازمند تفسیر قوانین است. به نظر می‌رسد به‌منظور اینکه تفسیر، دستمایه‌ای برای فرار و انحراف از قانون نباشد، باید آن را ضابطه‌مند نمود. یکی از روش‌های ضابطه کردن تفسیر قوانین، توجه به شاخص‌های نظریه عقلانیت است.

در واقع، چنانچه قانون‌گذار از اصطلاحات مبهم و غیرقابل ارزیابی استفاده نماید، علاوه بر اینکه این امر سبب می‌شود قانون سلیقه‌ای اجرا شود، در بسیاری از موارد ممکن است قانون به دلیل عدم قابلیت ارزیابی مفاهیم آن اجرا نشود و یا اجرای آن با مشکل مواجه گردد؛ در این صورت، قانون مدون تا زمانی که به اجرا درنیاید با نبود آن تفاوتی ندارد.

۳-۱- شاخص مصلحت عموم

رعایت مصلحت عموم در حقوق کیفری می‌تواند به‌عنوان یک اصل اساسی و هدف اصلی در تنظیم قوانین کیفری در نظر گرفته شود. مصلحت عموم به معنای حفظ و حمایت از منافع و خواسته‌های جامعه است و در حقوق کیفری تلاش می‌شود تا اقدامات جرم‌انگاری و مجازات بر اساس مصلحت عموم و به‌منظور حفظ نظم، امنیت و عدالت اجتماعی انجام شود. مصلحت عموم در حقوق کیفری بر سه جنبه مهم تأثیرگذار است که عبارتند از: نخست، تعیین جرایم و مجازات. رعایت مصلحت عموم به معنای شناسایی و تعیین جرایمی است که امنیت و عدالت

۳۲. محمد معین، فرهنگ معین، (تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۱)، ۱۹۹.

۳۳. تطبیق با شرایط عصری در حقوق کیفری به معنای تناسب و تطابق قوانین و مفاهیم حقوقی با شرایط و مسائل جدید و روزمره است. با پیشرفت جامعه، تکنولوژی، فرهنگ، اقتصاد و سایر عوامل اجتماعی، نیاز به تنظیم قوانین کیفری برای مقابله با چالش‌ها و جرایم جدید احساس می‌شود. در شرایط عصری، جرم‌های جدید و متنوعی وجود دارند که با قوانین کیفری سابق سازگاری ندارند؛ برای مثال، جرم‌های سایبری، جرم‌های مالیاتی پیچیده، جرم‌های مرتبط با فناوری اطلاعات و ارتباطات، جرم‌های محیط زیستی و غیره. در این موارد، نیاز به تطبیق قوانین کیفری با شرایط عصری و معاصر احساس می‌شود. تطبیق با شرایط عصری ممکن است شامل ایجاد قوانین جدید، به‌روزرسانی قوانین قدیمی، تعریف مجدد جرایم، اصلاح روش‌های اجرایی و تنظیم سیاست‌ها و راهکارهای جدید باشد. هدف اصلی تطبیق با شرایط عصری در حقوق کیفری، ارائه یک چارچوب قانونی کارآمد و کاربردی برای مبارزه با جرم‌های جدید و متنوع و نیز تضمین حفظ امنیت و عدالت در جامعه است.

اجتماعی را به خطر می‌اندازند. در این راستا، قوانین کیفری باید بر اساس نیازها و خواسته‌های جامعه و به‌منظور حفظ مصلحت عموم تدوین شوند. برای مثال، قوانین کیفری مرتبط با جرم‌های خشونت، دزدی، قتل، تجاوز و غیره، برای حفظ امنیت و آرامش جامعه تنظیم می‌شوند.

دوم، اجرای عدالت. رعایت مصلحت عموم در اجرای عدالت در حقوق کیفری بسیار حائز اهمیت است. قوانین کیفری باید از طریق روش‌ها و راهکارهایی که منجر به اجرای عادلانه و متعادل مجازات‌ها می‌شود، از مصلحت عموم پیروی کنند؛ برای نمونه، تعیین مجازات‌هایی که با جرم تناسب دارند و به‌منظور جلوگیری از تکرار جرم و تحقق عدالت اجتماعی اعمال می‌شوند. سومین، جنبه تأثیرگذار مقوله مصلحت عموم از جنبه کیفری، پیشگیری از جرم است. به این معنا که قوانین کیفری بر اساس مصلحت عموم نقش مهمی در پیشگیری از جرم‌ها ایفا می‌کنند. این نقش بر اساس اصل پیشگیری و اصل ترس از مجازات در حقوق کیفری برجسته می‌شود. به‌منظور حفظ مصلحت عموم و جلوگیری از وقوع جرم، قوانین کیفری باید به‌عنوان یک عامل ترس‌آور و بازدارنده برای افراد عمل کنند. این امر بدین معنا است که با اعمال مجازات‌های مناسب و قاطع برای جرایم، افراد از ارتکاب اعمال مجرمانه منصرف می‌شوند.

همچنین، مصلحت عموم در حقوق کیفری به‌عنوان محدودیتی برای مجازات‌ها مطرح می‌شود. بدین معنا که مجازات‌های تعیین‌شده برای جرایم باید به‌گونه‌ای باشند که علاوه بر حفظ مصلحت عموم، از لحاظ انسانیت و عدالت نیز پذیرفته شوند؛ به عبارت دیگر، مصلحت عموم نقش محدودکننده‌ای در تعیین مجازات‌ها و اجرای عدالت دارد تا از انحراف از اصول انسانی و عدالت‌خواهی جلوگیری کند؛ از این رو، شاخص مصلحت عموم، نظریه عقلانیت به معنی اصل رعایت مصلحت عمومی در برابر مصالح فردی است. با این حال، در عمل، تعیین و تطبیق مصلحت عموم در حقوق کیفری چالش‌هایی را به‌همراه دارد؛ چراکه مصلحت مفهومی گسترده و فراگیر است که با عناوین گوناگونی از قبیل عدم مفسده، ضرورت، منفعت، حقیقت، حسن و قبح عقلی، استحسان، سدّ ذریعه و فتح ذریعه، عرف، مقاصد شریعت، علت و حکمت حکم، هم‌پوشانی یا تداخل دارد.^{۳۴} به همین دلیل، ارائه تعریف دقیق و جامع از مصلحت عموم برای هر جامعه ممکن است دشوار باشد و نیاز به تفسیر و بررسی دقیق‌تری داشته باشد. همچنین، تعارضاتی میان مصلحت عموم و حقوق فردی وجود دارد که باید با دقت و توازن مورد

۳۴. حامد رستمی نجف‌آبادی، «واکاوی مفهوم مصلحت و کاربرد آن در مجازات‌های شرعی با نگاهی به قانون مجازات اسلامی»، فصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۱۴، ۲۸ (۱۴۰۱)، ۷۷.

توجه قرار گیرد.

۱-۴- شاخص جامعیت

برای اینکه قانون بتواند جایگزین تمامی قوانین سابق شود، لازم است قانون بیان کاملی از حقوق در یک زمینه خاص داشته باشد؛ یعنی فهرست کاملی از تمام جرایم و مجازات‌ها را ارائه دهد. این نگرش نسبت به «جامعیت» سه بُعد دارد: قانون باید انحصاری (تنها منبع حقوق)، بدون خلأ و جامع باشد.^{۳۵} از این رو، مفهوم جامعیت در حقوق کیفری به ارتباط و هماهنگی بین مجموعه‌ای از قوانین، مقررات و مواد قانونی اشاره دارد تا یک سیستم کیفری یکپارچه و هماهنگ برای جرم‌ها و کیفرگذاری فراهم شود؛ به عبارت دیگر، جامعیت در حقوق کیفری به توازن میان اصول و مقررات قانونی مختلف اشاره دارد. در یک سیستم کیفری جامع، قوانین و مفاد قانونی باید با یکدیگر سازگار باشند و تشکیل یک واحد هماهنگ را برای اجرا و اعمال قوانین فراهم کنند. این امر برای اطمینان از اجرای عادلانه و مؤثر قوانین کیفری بسیار مهم است.

اگر قوانین کیفری در یک سیستم جامع، تناسب و توازن با یکدیگر نداشته باشند، امکان پیش‌بینی و اعمال مناسب کیفری در قضاوت و حکم‌گذاری ممکن است تضعیف شود و باعث ابهام و عدم عدالت در اعمال کیفری گردد. قوانین کیفری باید با یکدیگر همخوانی و سازگاری داشته باشند تا قابلیت پیش‌بینی و تعیین عواقب قانونی برای رفتارهای خاص را فراهم کنند. همچنین، جامعیت در حقوق کیفری به منظور ایجاد انصاف و عدالت در عملکرد سیستم کیفری اهمیت دارد؛ زیرا وقتی قوانین کیفری با یکدیگر سازگار و هماهنگ هستند، تعیین جرم و تعیین مجازات‌ها برای آن جرم به صورت عادلانه و به تناسب خطاهای مرتکب‌شده انجام می‌شود. به طور کلی، جامعیت در حقوق کیفری تلاش می‌کند تا اصول، مقررات و قوانین مربوط به جرم‌انگاری و کیفرگذاری را در یک سیستم کیفری یکپارچه و هماهنگ قرار دهد. این سازماندهی و هماهنگی بهترین اساس را برای تضمین عدالت، انصاف و قابلیت پیش‌بینی در حقوق کیفری فراهم می‌کند.

۱-۵- شاخص نظام‌مند

شاخص نظام‌مند بودن در حقوق کیفری به معنای داشتن ساختار و قوانین مشخص و منظم

۳۵. لیندزی فارمر و دیگران، «قانون‌گذاری کیفری»، پژوهش‌های حقوقی، ۱۷، ۳۳ (۱۳۹۷)، ۲۶۱.

برای تنظیم رفتارهای کیفری و اجرای عدالت است. این شاخص در تضمین توجیه منطقی و منصفانه اعمال مجازات و رعایت حقوق و آزادی‌های افراد نقش اساسی دارد. شاخص نظام‌مند بودن در حقوق کیفری به چندین شکل بروز می‌کند: نخست، تنظیم قوانین. شاخص نظام‌مند بودن شامل وضع قوانین کیفری دقیق و جامع است. قوانین کیفری باید کامل و جامع باشند و تعریف دقیقی از جرم، مجازات و روش اجرای آنها ارائه کنند. دوم، تدوین آیین دادرسی. آیین‌نامه‌ها و آیین‌های دادرسی برای راهنمایی و هدایت قوه قضایی، اجرایی و نظارتی در اجرای قوانین کیفری تهیه می‌شوند. این آیین‌نامه‌ها باید شامل روش‌های دقیقی برای بررسی پرونده‌ها، رعایت حقوق متهمان و قربانیان، ارائه مدارک و شواهد و سایر جنبه‌های اجرای عدالت باشند. سوم، تأسیس نظام قضایی مستقل. شاخص نظام‌مند بودن در حقوق کیفری نیازمند تأسیس نظام قضایی مستقل و مستحکم است. نظام قضایی باید دارای ساختارها، مراجع، قوانین داخلی و روش‌های استنادی قوی باشد تا بتواند به‌طور منظم و منصفانه پرونده‌ها را بررسی کرده، مجازات‌های قانونی را اعمال نماید. چهارم، ایجاد سیستم نظارت و بازبینی. شاخص نظام‌مند بودن در حقوق کیفری شامل ایجاد سیستم‌ها و سازکارهای نظارت و بازبینی است. این سیستم‌ها و سازکارها برای اطمینان از رعایت قوانین و تضمین حقوق افراد در جریان فرایندهای کیفری ایجاد می‌شوند.

۲- کاربست شاخص‌های نظریه عقلانیت ماکس وبر در ارزیابی نظام کیفری ایران

پس از توضیح مفاهیم شاخص‌های نظریه عقلانیت و به‌منظور شناخت بیشتر این شاخص‌ها و درک صحیح آن، مقایسه و مقارنه آنها با قوانین کیفری سبب می‌شود چالش‌ها و ابهامات موجود در قوانین شناسایی شوند و مورد آسیب‌شناسی قرار گیرند. در واقع، این مبحث علاوه بر شناخت دقیق‌تری از شاخص‌های نظریه عقلانیت، به ما این امکان را می‌دهد تا نقاط ضعف و قوت قوانین کیفری را بهتر بشناسیم.

۲-۱- نقص شاخص قابلیت پیش‌بینی

نخستین و بارزترین شاخص نظریه عقلانیت ماکس وبر، قابلیت پیش‌بینی قوانین است. با دقت در مقررات و قوانین حاکم بر نظام تقنینی جنایی می‌توان اصل قابلیت پیش‌بینی را در قوانین کیفری به‌عنوان یکی از اصول بنیادین در حقوق کیفری به رسمیت شناخت. قانون‌گذار ما، همانند قانون‌گذاران اکثر کشورها، با پیش‌بینی این اصل در اصول سی و ششم و یکصد و

شصت و ششم قانون اساسی و قوانین عادی، بر اهمیت قابلیت پیش‌بینی تأکید کرده است.^{۳۶} بر این اساس، منظور از قابلیت پیش‌بینی این است که قانون باید رفتار را به لحاظ حقوقی قابل درک سازد. رفتارهای اجتماعی و رویه‌های قانونی باید در قالب اصطلاحاتی توصیف و طبقه‌بندی شوند که امکان تشخیص را فراهم سازند. قانون باید آن‌چنان درک دقیقی از رفتار اجتماعی فراهم آورد که کاملاً تحت شمول قانون قرار گیرد.

عکس این موضوع نیز صادق است؛ یعنی قانون باید هنجارهای حقوقی را برای کسانی که تحت حاکمیت آن هستند قابل درک سازد؛ باید برای افراد جامعه این امکان وجود داشته باشد که رفتارهای خود را با قضاوت راجع به اینکه چه رفتاری طبق قانون ممکن یا غیرممکن است، تنظیم و همسو کنند.^{۳۷}

با وجود این، به‌رغم تصریح و به رسمیت شناخته شدن اصل قانونی بودن جرم و مجازات در قانون اساسی، اگر بخواهیم از منظر شاخص قابلیت پیش‌بینی به ارزیابی حقوق کیفری ایران اشاره‌ای کوتاه داشته باشیم، می‌توانیم مواردی را مشاهده کنیم که کاملاً با شاخص قابلیت پیش‌بینی نظریه عقلانیت ماکس وبر در تضاد هستند. برای نمونه، قانون‌گذار در ماده ۲۲۰ قانون مجازات اسلامی اشعار می‌دارد: «در مورد حدودی که در این قانون ذکر نشده است.^{۳۸} طبق اصل یک‌صد و شصت و هفتم (۱۶۷) قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران عمل می‌شود» و به‌موجب اصل ۱۶۷ قانون اساسی: «قاضی موظف است کوشش کند حکم هر دعوا را در قوانین مدونه بیابد و اگر نیابد با استناد به منابع معتبر اسلامی یا فتاوی معتبر، حکم قضیه را صادر نماید و نمی‌تواند به بهانه سکوت یا نقص یا اجمال یا تعارض قوانین مدونه از رسیدگی به دعوا و صدور حکم امتناع ورزد».

۳۶. اصل ۳۶ قانون اساسی بیان می‌دارد: «حکم به مجازات و اجرای آن باید تنها از طریق دادگاه صالح و به موجب قانون باشد». اصل ۱۶۶ نیز اشعار می‌دارد: «احکام دادگاه‌ها باید مستدل و مستند به مواد قانون و اصولی باشد که بر اساس آن حکم صادر شده‌است». در میان قوانین عادی نیز ماده ۲ قانون مجازات اسلامی مقرر نموده است: «هر رفتاری اعم از فعل یا ترک فعل که در قانون برای آن مجازات تعیین شده است جرم محسوب می‌شود». ضمن اینکه این اصل در ضمن قواعد و آیات فراوانی که در محاکم اسلامی جاری است، وجود دارد؛ از جمله: آیه ۷ سوره طلاق: «لَا يَكْفِيكَ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا مَا اتَّهَمَ»، آیه ۱۵ سوره اسراء: «مَا كُنَّا مَعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا» و اصل اباحه و قاعده قبح عقاب بلا بیان.

۳۷. لیندزی فارمر و دیگران، پیشین، ۲۵۸.

۳۸. برخی از حدودی که در قانون ذکر نشده، عبارتند از: ارتداد، ادعای نبوت و تشکیک در صدق نبی خاتم (ص)، سحر و جادو، بوسیدن پسر بچه توسط محرم از روی شهوت، استمنا و غیره.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، ماده ۲۲۰ قانون مجازات اسلامی که ناظر بر اصل ۱۶۷ قانون اساسی است، تکلیف صدور حکم به استناد منابع معتبر اسلامی یا فتاوی معتبر را در صورتی که حکمی در قوانین مدونه نباشد، برای قاضی مقرر کرده است. اتخاذ چنین سیاستی پیامدها و آثار منفی به همراه دارد؛ از جمله اینکه انتقاد نهادهای حقوق بشر، دخالت در آزادی‌های افراد، ایجاد قلمروهای تبعیض‌آمیز و امکان سوءاستفاده را در اجرای قانون به دنبال خواهد داشت؛ اما شاید مهم‌ترین انتقاد بر ماده یادشده، نقض شاخص قابلیت پیش‌بینی قوانین است؛ چراکه، اگر قاضی در امور کیفری بتواند به فتاوی فقها رجوع کند، باید گفت که مجتهدان واجد شرایط فتوا، بسیار و عمدتاً معتبر هستند؛ در حالی که جامعه از جرایم، مجازات‌ها و کیفیات منابع و یا فتاوی معتبر کاملاً بی‌اطلاع است.

از این رو، در یک جامعه عقلایی و مدرن، شهروندان این حق را دارند که بدانند باید انتظار چه چیزی را در چه زمان و مکانی داشته باشند. در چنین جامعه‌ای، افراد انتظار موارد غیرقابل پیش‌بینی و ناگهانی را ندارند و همه تصمیم‌ها باید از قبل پیش‌بینی شده باشند. ضمن اینکه در یک سیستم حقوقی مدرن غیرقابل پیش‌بینی بودن، به‌ویژه در حقوق کیفری، رعایت عدالت و انصاف را با خطرهای جدی روبرو می‌کند.

با وجود این، صرف اتکا به قانون و التزام به آن برای تحقق نظم و عدالت اجتماعی که لازمه دستیابی به حقوق بشر است کافی نیست و اساساً نمی‌توان به صرف وضع قانون، رسالت قانون‌گذار را در انجام وظایف خود تمام‌شده تلقی کرد. اصل «کیفیت یا کیفی بودن قانون»^{۳۹} نقطه تمرکز و کانون توجه خود را از بررسی چگونگی تطبیق رفتار شهروندان با قانون مصوب، به ماهیت، اصالت، شکل و فرایند وضع قانون معطوف می‌سازد. از این منظر، پیش از آنکه در خصوص رفتار شهروندان تحقیق شود، باید در چگونگی و صحت انجام وظیفه مقنن در وضع قانون مناسب و باکیفیت تدقیق کرد و بر این اساس، با تعیین و گوشزد کردن رعایت مجموعه‌ای از اصول اساسی که جزء اجتناب‌ناپذیر و لازمه رعایت حقوق شهروندی و تضمین‌کننده حقوق بشر هستند، مانع وضع قوانین خودسرانه و قیم‌آبانه از سوی قانون‌گذار شد.^{۴۰}

به همین جهت، اصل کیفیت‌مندی قوانین کیفری، یعنی شفاف و منجز بودن قوانین و

39. The quality of law

۴۰. حسنعلی مودن‌زادگان و حامد رهدارپور، «اصل شفافیت قانون و جایگاه آن در روبه قضایی دیوان اروپایی حقوق بشر و حقوق کیفری ایران»، فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضائی، ۲۳، ۸۱ (۱۳۹۷)، ۱۹۴.

مقررات، قابلیت پیش‌بینی آثار کیفری جرم در قوانین و مقررات و در دسترس بودن مادی و ادراکی متون کیفری، به اصل قانونمندی حقوق کیفری ماهوی و شکلی در سطح اصول قانون اساسی اغلب کشورها افزوده شده است.^{۴۱}

۲-۲- نتایج عدم رعایت شاخص قابلیت ارزیابی؛ ابهام مفهومی، مفاسد عملی

رعایت شاخص قابلیت ارزیابی، به‌عنوان دومین شاخص از نظریه عقلا نیت ماکس وبر تا حدود زیادی می‌تواند از اعمال نظرهای شخصی و تبعیض جلوگیری کند. برای مثال، قانون‌گذار در ماده ۱۱۴ قانون مجازات اسلامی،^{۴۲} نهاد توبه را به‌عنوان یکی از عوامل سقوط یا تخفیف مجازات به‌رسمیت شناخته است. سپس قانون‌گذار در ماده ۱۱۷^{۴۳} پیش‌بینی کرده است که شرط ندامت و اصلاح مرتکب، به‌عنوان نتیجه بیرونی توبه باید برای قاضی محرز شود؛ اما ملاک مشخصی برای نحوه احراز تعیین نکرده است.

بنابراین، با توجه به اینکه توبه امری درونی است، قابلیت ارزیابی ندارد و همین امر قطعاً سبب اختلاف نظر قضات و نیز تشتت آرا در نحوه اعمال این نهاد می‌شود.^{۴۴} همچنین، قانون‌گذار در

۴۱. علی‌حسین نجفی ابرندآبادی، «حقوق کیفری آرایی سیاست جنایی در پرتو راهبردهای سیاست عمومی، حقوق کیفری پویا» در مجموعه مقاله‌ها در پاسداشت استاد دکتر محمدعلی اردبیلی، (تهران: نشر میزان، چاپ اول، ۱۴۰۱)، ۱۰۸۳.
 ۴۲. ماده ۱۱۴ قانون مجازات اسلامی: «در جرائم موجب حد به استثنای کذب و محاربه هرگاه متهم قبل از اثبات جرم، توبه کند و ندامت و اصلاح او برای قاضی محرز شود، حد از او ساقط می‌گردد. همچنین اگر جرائم فوق غیر از کذب با اقرار ثابت شده باشد، در صورت توبه مرتکب حتی پس از اثبات جرم، دادگاه می‌تواند عفو مجرم را توسط رئیس قوه قضائیه از مقام رهبری درخواست نماید. تبصره ۱- توبه محارب قبل از دستگیری یا تسلط بر او موجب سقوط حد است. تبصره ۲- در زنا و لواط هرگاه جرم به عنف، اکراه و یا با اغفال بره‌دیده انجام گیرد، مرتکب در صورت توبه و سقوط مجازات به شرح مندرج در این ماده به حبس یا شلاق تعزیری درجه شش یا هر دو آنها محکوم می‌شود».

۴۳. ماده ۱۱۷ قانون مجازات اسلامی: «در مواردی که توبه مرتکب، موجب سقوط یا تخفیف مجازات می‌گردد، توبه، اصلاح و ندامت وی باید احراز گردد و به ادعای مرتکب اکتفاء نمی‌شود. چنانچه پس از اعمال مقررات راجع به توبه، ثابت شود که مرتکب تظاهر به توبه کرده است سقوط مجازات و تخفیفات در نظر گرفته شده ملغی و مجازات اجراء می‌گردد. در این مورد چنانچه مجازات از نوع تعزیر باشد مرتکب به حداکثر مجازات تعزیری محکوم می‌شود».

۴۴. اگرچه در برخی از کشورها به‌ویژه آمریکای شمالی پس از یک دوره تحقیقات متعدد جرم‌شناسانه و اجرای سیاست کیفری مبتنی بر اصلاح و درمان به این نتیجه رسیدند که صلابت سزاهدنگی و قدرت بازدارندگی مجازات‌ها تضعیف شده است و در نتیجه از دهه ۱۹۸۰ «جنبش بازگشت به کیفر» در نظام‌های کیفری غربی چتر گستراند. حسین آقایی‌نیا و بهروز جوانمرد، «سیاست کیفری سخت‌گیرانه در قبال جرایم کیفری خرد در پرتو راهبرد تسامح صفر با تأکید بر حقوق کیفری ایران و آمریکا» فصلنامه دانش انتظامی، (۱۳۹۰) ۸، لیکن، آنچه بیان شد در خصوص نهاد توبه در نظام حقوقی ایران است که کاملاً متفاوت

ماده ۱۷۷ قانون مجازات اسلامی، داشتن عدالت را یکی از شروط شاهد ذکر کرده است؛ اما در روبه و در زمان رسیدگی، احراز این شروط با مشکل مواجه می‌شود؛ چراکه قابلیت ارزیابی و محاسبه ندارد. به همین دلیل، ادای شهادت به جای کمک به کشف حقیقت و تحقق عدالت، خود به یکی از معضلات قضایی کشور تبدیل می‌شود. صدور بخشنامه‌های متعدد، از جمله بخشنامه شماره ۹۰۰۰/۱۹۴۸/۱۰۰ مورخ ۱۱ فروردین ۱۳۹۹ رئیس قوه قضاییه در خصوص حفظ شأن و اعتبار شهادت شهود در نظام قضایی، گواه این ادعا است.

غیر از موارد یادشده، موارد بسیاری در نظام تقنینی ما وجود دارد که هیچ‌گونه معیار روشنی برای سنجش و محاسبه آن وجود ندارد. قیود مندرج در ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی^{۴۵} از جمله «گسترده»، «اخلال شدید» و «وسیع»، از این نمونه‌ها هستند که به هیچ‌وجه قابل ارزیابی نیستند. همچنین، قانون‌گذار در قانون مجازات اخلالگران در نظام اقتصادی کشور، در بندهای شش‌گانه ماده ۱ این قانون، رفتارهایی را جرم‌انگاری کرده است که قابلیت ارزیابی برای مجریان قانون ندارد. در بند یک این ماده، «اخلال در نظام پولی یا ارزی کشور از طریق قاچاق عمده ارز یا ضرب سکه، قلب یا جعل اسکناس یا وارد کردن یا توزیع نمودن عمده آنها اعم از داخلی و خارجی و امثال آن» جرم‌انگاری شده است. قانون‌گذار در همین بند، چندین عنوان مجرمانه و به عبارت دقیق‌تر، با توجه به عبارت «امثال آن» در انتهای بند، جرم‌انگاری نامحدودی انجام داده است. اخلال در نظام پولی یا ارزی کشور از طریق ۱. قاچاق عمده ارز ۲. ضرب سکه ۳. جعل اسکناس ۴. وارد کردن؛ ۵. توزیع نمودن آنها و «امثال آن» صورت می‌گیرد. این جرم‌انگاری‌ها در حالی صورت گرفته‌اند که قانون‌گذار هیچ تعریف و معیار مشخصی از دو عنصر مهم این بند یعنی «اخلال» و «عمده» ارائه نکرده است.

قانون‌گذار مفهوم عمده‌بودن را درحالی پیش‌بینی کرده است که برای این مفهوم تصریح قانونی وجود ندارد. در این صورت، ضرورت شناسایی دلالت مفهومی پیش می‌آید. منظور این

با شکست سیاست‌های اصلاح و درمان در جوامع غربی است؛ به عبارت دیگر، بحث در خصوص «موفقیت یا شکست» نهاد توبه نیست، بلکه در باب «عدم قابلیت ارزیابی» نحوه احراز این نهاد است.

۴۵. ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی: «هرکس به طور گسترده، مرتکب جنایت علیه تمامیت جسمانی افراد، جرائم علیه امنیت داخلی یا خارجی کشور، نشر اکاذیب، اخلال در نظام اقتصادی کشور، احراق و تخریب، پخش مواد سمی و میکروبی و خطرناک یا دایر کردن مراکز فساد و فحشا یا معاونت در آنها گردد به‌گونه‌ای که موجب اخلال شدید در نظم عمومی کشور، ناامنی یا ورود خسارت عمده به تمامیت جسمانی افراد یا اموال عمومی و خصوصی، یا سبب اشاعه فساد یا فحشا در حد وسیع گردد مفسد فی الارض محسوب و به اعدام محکوم می‌گردد».

است که برای توصیف عنوان مجرمانه «قانون اخلاگران در نظام اقتصادی کشور» باید حدود و ثغور یا مصادیق یا به تعبیری دلالت این شرط شناسایی شود؛ در غیر این صورت، مفاسد عملی به بار می‌آورد؛ از این رو، واژه «عمده‌بودن» را می‌توان در دو مرجع شناسایی کرد: نخست، مرجع قضایی و دوم، مرجع کارشناس دادگستری. منظور از مرجع قضایی این است که قاضی رأساً به هنگام توصیف، دلالت مفهوم عمده را تعیین کند؛ اما در مرجع قضایی، بحث شناسایی «عمده‌بودن» ابهام دارد؛ یعنی آیا مرجع قضایی خود به‌تنهایی می‌تواند رأساً چنین مفهومی را بازخوانی کند، دلالت‌های آن را تعیین نماید و به هنگام رسیدگی در پرونده‌ها تصمیم بگیرد؟ پاسخ از دو فرض خارج نیست: نخست، فرض امکان و دوم، فرض عدم امکان. در فرض امکان روشن است که چنین امکانی وجود دارد و در فرض عدم امکان یعنی چنین امکانی برای مرجع قضایی وجود ندارد. به نظر می‌رسد این جزء مرتبط با رفتار (عمده‌بودن) حقوقی نیست و نمی‌توان با رویکرد فنی آن را تشخیص داد، بلکه یک جزء غیرحقوقی است و ویژگی کمی دارد و شناسایی این مفاهیم با اطلاعات حقوقی و قضایی درگیر نیست؛ از این رو، قاضی نمی‌تواند با توسل به ترمینولوژی حقوق و دانش خود، دلالت این مفهوم را احراز کند. اگر مرجع قضایی به تعیین عمده‌بودن اقدام کند، باید پرسید چه معیاری ملاک قرار گرفته است؟ لذا مرجع قضا نمی‌تواند آن را تشخیص دهد و در این حالت فرض دوم، یعنی مرجع کارشناسی، مطرح می‌شود.

با این حال، در حالت ارجاع به کارشناس نیز امکان شناسایی برای مرجع کارشناسی محل ابهام است؛ به عبارت دیگر، آیا مرجع کارشناسی می‌تواند وصف عمده‌بودن را شناسایی و دلالت آن را تعیین کند؟ در ابتدا با یک نگاه ظاهری و معمولی، می‌توان فرض امکان را مطرح کرد، یعنی اظهار داشت که تصور اینکه قانون‌گذار اقدام به توصیف واژه‌ای نماید و اجزای آن توصیف قابل شناسایی نباشد، ممکن نیست؛ اما واقعیت آن است که این واژه، فنی و کارشناسی هم نیست و کارشناس نمی‌تواند به‌طور مستدل و فنی به قاضی کمک کند؛ بنابراین، وصف عمده‌بودن همچون اوصاف اخلال، گسترده و وسیع است و نه فنی و قضایی؛ درحالی که همه عبارات مواد قانونی ضرورت شناسایی دارد و شأن قانون‌گذار کیفری نیست که از واژه‌های غیرتخصصی، غیرقابل شناسایی و غیرقابل ارزیابی استفاده کند.

بر این اساس، اوصاف مبهم و غیرقابل محاسبه همچون عمده‌بودن نه‌تنها باعث جلوگیری و مانع اخلال در نظام اقتصادی نمی‌شود، بلکه خود همین وصف، به دلیل غیرقابل ارزیابی بودن، سبب تشدد آن در دستگاه قضا می‌شود؛ از این رو، مطلوب آن است که قانون‌گذار در بازنگری

قانون، با استفاده از شاخص‌های نظریه عقلانیت ماکس وبر و بهره بردن از متخصصان، از واژگان مناسب، قابل تشخیص و قابل ارزیابی استفاده کند. قانون‌گذار باید در حین تقنین و وضع قواعد کیفری، مقصود خود را با عبارات رسا و مشخص بیان و ملاک و معیار قابل محاسبه برای مفاهیم مندرج در قوانین را تعیین نماید.

مثال‌های پیش‌گفته، تنها چند مورد از نمونه‌های فراوانی هستند که در قوانین کیفری وجود دارند و قابلیت ارزیابی و سنجش ندارند؛ بنابراین، قانون‌گذار برای جلوگیری از مشکلاتی که اشاره شد، باید از سازکارهایی جهت ارزیابی استفاده نماید. البته قابلیت ارزیابی، علاوه بر نظام تقنینی، در نظام قضایی نیز دارای اهمیت است؛ چراکه ماکس وبر اعتقاد داشت فرایند حقوقی شامل دو فعالیت اصلی حقوق‌سازی و حقوق‌یابی است. این دو فعالیت در فرایند کلی اندیشه حقوقی رخ می‌دهند. نخست، طیف فعالیت‌هایی که به ایجاد حقوق (قانون‌گذاری) منجر می‌شوند و دیگری، اجرا و اعمال حقوق است؛ یعنی مرحله‌ای که از سوی مجریان و دادرسان انجام می‌شود.^{۴۶} به همین دلیل، برای مثال، قانون‌گذار در ماده ۲۱۱ قانون مجازات اسلامی، قاضی را مکلف کرده است که «در مواردی که مستند حکم، علم قاضی است، وی موظف است قرائن و امارات بین مستند علم خود را به‌طور صریح در حکم قید کند» و در تبصره همان ماده تأکید می‌کند: «در هر حال مجرّد علم استنباطی که نوعاً موجب یقین قاضی نمی‌شود، نمی‌تواند ملاک صدور حکم باشد»؛ از این رو، مقصود از علم قابل استناد، علمی است که مستند به منابع و مبادی حسی باشد؛ چراکه علمی که مستند به منابع استنباطی و حدسی باشد، قابلیت ارزیابی ندارد.

۲-۳- ابتدای شاخص مصلحت عموم بر عقلانیت در سیاست تقنینی جنایی ایران

مصلحت، واژه‌ای پرکاربرد و رایج است که در حوزه اندیشه‌های سیاسی و حقوقی نقشی کلیدی و مؤثر دارد. مصلحت در لغت به معنای علت یا منبع چیزی خوب و مفید است و در متون انگلیسی اغلب به «منفعت عمومی»^{۴۷} ترجمه می‌شود. البته به مفاهیمی همچون خیر عمومی، رفاه همگانی و سعادت عام نیز بسیار نزدیک است. در اندیشه‌های نوین حقوق اساسی نیز دولت، مشروعیت و موجودیت خود را از پذیرش و شناخت مفهوم «عموم» کسب می‌کند. ریشه‌های این

46. Javier Trevino, *the Sociology of Law, Classical and Contemporary Perspectives*, (New York: St. Martin's Press, 1996), 175.

47. Public Interest

تفکر به مفهوم «عموم» و «حوزه عمومی» به‌ارث رسیده از عصر روشنگری بازمی‌گردد؛ عصری که زمینه‌ساز شکل‌گیری جوامع دموکراتیک معاصر شده است.^{۴۸}

با وجود این، مصلحت عمومی از مفاهیم چندوجهی و جدلی علوم اجتماعی به‌شمار می‌رود و از آنجا که سود و زیان و لذت و رنج از امور کیفی هستند و صرفاً با تکیه بر مقدار نمی‌توان آنها را اندازه‌گیری کرد، گروهی از اندیشمندان با تکیه بر مفهوم «نفع برتر» (در برابر نفع اکثریت) آن را تحلیل نمودند. برای مثال، ایرینگ، حقوق‌دان آلمانی، تأکید می‌کند: لازم است برای سنجش نفع عمومی (نفع برتر)، با تکیه بر حقوق، معیارهای لازم را ایجاد نمود. حقوق باید در جستجوی فایده به راهی رود که زندگی اجتماعی را ممکن می‌سازد. هر گروه اجتماعی برای موافق ساختن حقوق با منافع خود مبارزه می‌کند و سرانجام دولت جهتی را برمی‌گزیند که منافع عمومی در آن است؛ در نتیجه، قانون است که نفع عمومی یا نفع برتر را تعیین می‌کند.^{۴۹}

امروزه در قوانین اکثر کشورها می‌توان به‌وضوح ردّ پای توجه به شاخص «مصلحت عموم» را مشاهده کرد. برای نمونه، در اصل یکصد و دوازدهم قانون اساسی ایران، مجمع تشخیص مصلحت نظام برای تشخیص مصلحت نظام، در مواردی که شورای نگهبان مصوبه مجلس شورای اسلامی را خلاف موازین شرع یا قانون اساسی بداند، تأسیس شده است. همچنین در قوانین موضوعه نیز مباحث مربوط به منفعت و مصلحت عموم، نتایج سودمندی را به‌ارمغان آورده است که برای نمونه می‌توان به ماده ۶۶ قانون آیین دادرسی کیفری^{۵۰} در خصوص توسعه مشارکت سازمان‌های مردم‌نهاد در فرایند کیفری اشاره کرد؛ جایی که قانون‌گذار به سازمان‌ها و انجمن‌های غیردولتی، در طرح دعاوی از جمله حقوق محیط زیست و بهداشت عمومی، به دلیل ارتباط آن با منافع عموم، سمت اعطا نموده است.

کاربرد صحیح و فرایندمحور مصلحت عموم می‌تواند خط مشی نظام‌مند و راهبردی کلان در

۴۸. قدرت‌الله خسروشاهی و علی گنجی دانش، «بررسی جرم‌انگاری مصلحت‌گرایانه در نظام جمهوری اسلامی ایران»، پژوهش حقوق کیفری، ۷، ۲۸ (۱۳۹۸)، ۱۷۸.

۴۹. ناصرعلی منصوریان و عادل شیبانی، «مفهوم منفعت عمومی و جایگاه آن در قانونگذاری ایران»، دیدگاه‌های حقوق قضایی، ۷۵ و ۷۶ (۱۳۹۵)، ۱۱۹.

۵۰. ماده ۶۶ قانون آیین دادرسی کیفری: «سازمان‌های مردم‌نهادی که اساسنامه آنها در زمینه حمایت از اطفال و نوجوانان، زنان، اشخاص بیمار و دارای ناتوانی جسمی یا ذهنی، محیط زیست، منابع طبیعی، میراث فرهنگی، بهداشت عمومی و حمایت از حقوق شهروندی است، می‌توانند نسبت به جرائم ارتكابی در زمینه‌های فوق اعلام جرم کنند و در تمام مراحل دادرسی شرکت کنند».

زمینه قانون‌گذاری و کیفرگذاری محسوب شود. با توجه به آسیب‌ها و چالش‌های پیش رو در کاربرد مصلحت در سیاست‌گذاری تقنینی جنایی و اهمیت استفاده از آن، آنچه مورد توجه نظریه عقلانیت ماکس وبر قرار دارد، رعایت مصلحت در قوانین و تصمیمات بر مبنای عقلانیت است؛ به این صورت که از برداشتهای شخصی دوری شود، تمرکز قانون‌گذار بر تأمین و تضمین مصالح مهم و جمعی باشد و از عبارات مبهم و مجمل اجتناب گردد. به بیان دیگر، می‌توان از دیگر شاخص‌های نظریه عقلانیت در راستای ضابطه‌مند کردن کاربرد مصلحت در قالب اصول مشخص و روشن بهره جست.

یکی از چالش‌هایی که نظام حقوقی و قضایی ما را حتی در سطح بین‌الملل تحت تأثیر قرار داده است، شیوه اجرای مجازات‌ها به‌ویژه مجازات‌های حدی است. دیدگاه غالب در مورد احکام الهی این است که این احکام، متغیر و ثابت است؛ بر اساس این تفکر، احکام الهی به‌خصوص «حدود» تحت هیچ شرایطی تغییر نمی‌یابند و در هر زمان و مکان لازم‌الاجرا هستند. در مقابل، عده دیگری از فقها شرایط مصلحت را در احکام اسلامی مؤثر می‌دانند و معتقدند که احکام بر اساس مصالح و مفاسد پایه‌ریزی شده‌اند و هدف از اجرای احکام را دستیابی به مصالح می‌دانند. به‌طور کلی امروزه حاکم با استفاده از احکام ثانویه و عنصر مصلحت، در موارد تزاخم بین ملاک‌های احکام شریعت و احتمال تأثیر شرایط در نرسیدن آن حکم به فعلیت، می‌تواند برخی حدود را اجرا نکرده، برای برخی حدود جایگزین تعیین کند؛ از این رو، ضرورت دارد مصلحت‌سنجی در مورد مجازات حدود و کیفیت اجرای آنها با رعایت اقتضائات زمان، مکان و اشخاص و با توجه به روایات و نظر فقها صورت گیرد.^{۵۱} تأثیر دیدگاه اخیر را می‌توان در قانون مجازات اسلامی مشاهده نمود. برای نمونه، قانون‌گذار در مقام اعلام مجازات رجم در ماده ۲۲۵ مقرر می‌دارد: «در صورت عدم امکان اجرای رجم با پیشنهاد دادگاه صادرکننده حکم قطعی و موافقت رئیس قوه قضائیه چنانچه جرم با بینه ثابت شده باشد، موجب اعدام زانی محصن و زانیه محصنه است و در غیر این صورت موجب صد ضربه شلاق برای هر یک می‌باشد».

البته مفهوم قانون‌گذاری و ویژگی‌های آن در اندیشه اسلامی و نزد فقها با مفهوم مدرن آن در حقوق موضوعه - آنچه که مد نظر ماکس وبر است - تفاوت دارد و قیدهایی در تعریف قانون‌گذاری در اندیشه اسلامی وجود دارد که آن را از قانون‌گذاری موضوعه مرسوم متمایز

۵۱. عابدین مومنی و حامد رستمی نجف‌آبادی، «نقش مصلحت در اجرای مجازات‌های حدی»، فقه مقارن، ۳، ۵ (۱۳۹۴)،

می‌سازد و علت آن، ریشه در آموزه‌های اعتقادی مسلمانان و چگونگی جهان‌بینی و هستی‌شناسی آنان دارد. در این خصوص می‌توان گفت بر اساس اندیشه اسلامی، تنها خداوند متعال است که به‌عنوان ولی و سرپرست عالم حق وضع قوانین و مقررات در ابعاد فردی و اجتماعی را دارد و هر قانونی غیر از طریق وی صادر شود، باطل و غیرقابل استناد است؛^{۵۲} ولی منشأ و سرشت جمهوریت و اسلامیت سیستم قانون‌گذاری جمهوری اسلامی به این صورت است که از یک سو مبتنی بر منطق حقوقی «حکومت اسلامی» و از سوی دیگر مبتنی بر منطق حقوقی «حکومت جمهوری» است؛ به همین سبب، هم نهادهای عالی حاکمیتی درگیر تزلزل و دوگانگی در انجام وظایف و اختیارات هستند و هم مطالعه مفهوم حقوق شهروندی که از ابعاد قوانین ثابت الهی (حکومت اسلامی) و قوانین متغیر بشری (حکومت جمهوری) است، همواره در معرض بی‌ثباتی، چالش و پرسش خواهد بود.^{۵۳} با وجود این، قطعاً در قوانین متغیر بشری قانون‌گذار می‌تواند بنابر مقتضیات روز، مصلحت عموم را رعایت کند، چون شاخص مصلحت در قانون‌گذاری را از منظر نظریه عقلانیت ماکس وبر می‌توان به‌نوعی ضرورت توجه به مقتضیات زمان و مکان دانست؛ اما در خصوص قوانین ثابت الهی نیز همان‌طور که بیان شد، قانون‌گذار باید بنابر مصلحت عموم، این دیدگاه فقها را که معتقدند احکام بر اساس مصالح و مفاسد پایه‌ریزی شده و هدف از اجرای احکام دستیابی به مصالح است، سرلوحه کار خود قرار دهد؛ چراکه بدیهی است برای اینکه قانونی بتواند در طول زمان مسیر طبیعی خود را ادامه داده، اجرا شود، تطبیق آن با مقتضیات زمانی و مکانی و تحولات اجتماعی لازم است، زیرا دگرگونی‌ها و تحولات اجتماعی چنان سریع و گسترده است که هیچ نهاد اجتماعی حتی قوانین و مقررات حقوقی نیز نمی‌تواند خود را به یک سو بکشد؛ بنابراین، وظیفه قانون‌گذار است که انتظارات و مصلحت جامعه را در هر برهه زمانی یافته، بر اساس آن قانون کیفری وضع کند. در واقع، کار مقنن بیان اراده عمومی است و افکار عمومی هر وقت احساس کنند که قانون مطابق با میل و انتظارات آنها تصویب شده است، با کمال میل آن را می‌پذیرند؛ در غیر این صورت، حتی تهدید به اجرای مجازات هم نمی‌تواند مردم را پایبند به اجرای قانون کند؛ بنابراین، قوانین برای اینکه

۵۲. عباس کعبی و علی فتاحی زفرقندی، «سیاست‌های کلی نظام؛ راهکار ارتقای نظام قانونگذاری در نظام جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه دانش حقوق عمومی، ۵، ۱۵ (۱۳۹۵)، ۱۰۷.

۵۳. نوربخش ریاحی، حسین علانی و محمد مقدم فرد، «پیوند جمهوریت و اسلامیت نظام و نهاد مغفول آن»، پژوهش حقوق عمومی، ۲۳، ۷۳ (۱۴۰۰)، ۱۶۶.

بتوانند به روند اجرایی خود در جامعه ادامه دهند بایستی منطبق با مقتضیات زمان و مکان و مصلحت جامعه پیش روند.

۲-۴- کاربست شاخص جامع‌نگر در کارآمدی سیاست تقنینی جنایی ایران

برای قواعد حقوق اوصاف گوناگونی برشمرده‌اند. یکی از اوصاف اساسی، کلی و عمومی بودن قاعده حقوقی است. منظور از کلیت داشتن قاعده حقوقی این است که قواعد حقوقی باید هنگام وضع، مقید به فرد یا اشخاص معین نباشد و مفاد آن با یک بار انجام شدن از بین نرود. کلی بودن از صفات اساسی قواعد حقوق است؛ زیرا برای اینکه حقوق بتواند به هدف نهایی خود برسد، نباید مقید به شخص یا مورد خاص باشد.^{۵۴}

با وجود این، جزئی‌نگری در قوانین ایران، به‌ویژه قوانین کیفری، به‌وفور قابل مشاهده است. برای مثال، بدون وجود دلیل متقن، قانون‌گذار در ماده ۶۸۵ قانون تعزیرات و مجازات‌های بازدارنده، قطع درخت خرما را جرم‌انگاری کرده است؛^{۵۵} همچنین در ماده ۵۱۳ قانون مجازات اسلامی^{۵۶} نیز قانون‌گذار، برخلاف اصل برائت، دعوت‌کننده را ضامن دیه کسی می‌داند که پس از دعوت و اخراج شبانه از منزل، مفقود شود. موارد یادشده به تبع روایات فقهی، مد نظر قانون‌گذار قرار گرفته است؛ اگرچه اکثر روایتی که مستند به این مواد قانونی هستند، از نظر سند ضعیف‌اند و فتوایی که به استناد آن‌ها صادر شده‌اند، از جهات متعدد قابل نقد هستند.^{۵۷}

با وجود این، در عصر حاضر، اختصاص یک ماده از قانون مجازات اسلامی به درخت خرما زیننده قانون‌گذار نیست؛ همچنین، اینکه قید «شبانه» در ماده ۵۱۳ قانون مجازات اسلامی موضوعیت دارد یا خیر، همگی ناشی از عدول قانون‌گذار از قاعده کلی بودن قواعد حقوقی است. در خصوص قانون‌نگاری فقهی یا انعکاس فقه در قوانین موضوعه، مشکلاتی و چالش‌هایی وجود دارد. به‌منظور بررسی ریشه‌ای این موضوع، ابتدا باید مشخص کرد که نظام حقوق اسلام

۵۴. ناصر کاتوزیان، مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران، (تهران: انتشارات گنج دانش، چاپ ۷۹، ۱۳۸۰)، ۵۷.

۵۵. ماده ۶۸۵ قانون مجازات اسلامی (تعزیرات و مجازات‌های بازدارنده): «[اصلاحی ۱۳۹۹/۲/۲۳ و جزای تقدی اصلاحی ۱۳۹۹/۱۱/۸] - هرکس اصله نخل خرما را به هر ترتیب یا هر وسیله بدون مجوز قانونی از بین ببرد یا قطع نماید به چهل و پنج روز تا سه ماه حبس یا از ۱۵/۰۰۰/۰۰۰ تا ۲۵/۰۰۰/۰۰۰ ریال جزای تقدی یا هر دو مجازات محکوم خواهد شد».

۵۶. ماده ۵۱۳ قانون مجازات اسلامی: «هرگاه شخصی را که شبانه و به طور مشکوکی از محل اقامتش فراخوانده و بیرون برده‌اند، مفقود شود، دعوت‌کننده، ضامن دیه اوست».

۵۷. اسماعیل آقابابایی، «دعوت شبانه و مسئولیت کیفری دعوت‌کننده»، فصلنامه فقه، ۲۰، ۷۸ (۱۳۹۲)، ۳۹.

در زمره کدامیک از دو سیستم نظام حقوق مدون و نظام حقوق غیرمدون^{۵۸} قرار دارد.^{۵۹} درباره اینکه آیا نظام حقوق اسلام جزء گروه حقوق مدون است یا گروه حقوق غیرمدون و اینکه حقوق اسلام به کدامیک نزدیک‌تر است، دو نظر وجود دارد.

عده‌ای معتقدند به دلیل اینکه حقوق اسلام حقوق کلیات نیست و حقوق موارد است، بنابراین حقوق اسلام به حقوق غیرمدون نزدیک‌تر است تا به حقوق مدون؛ زیرا در حقوق نوشته کلیات وجود دارد. بنابر نظر دوم، حقوق اسلام به حقوق مدون نزدیک‌تر و یا اصولاً جزء گروه حقوق مدون قرار می‌گیرد؛ چراکه منابع حقوق اسلام را از جهتی می‌توان به دو بخش کلی تقسیم کرد: منابع اصلی - ریشه‌ای و منابع فرعی - تبعی. فرق منابع اصلی و منابع فرعی در این است که منابع فرعی مستقل نبوده، بازگشت آنها به منابع اصلی است؛ بدین معنا که منابع فرعی نظیر اجماع وقتی اعتبار دارند که کاشف از منبع اصلی باشند. منابع اصلی در فقه امامیه عبارت‌اند از: کتاب، سنت و عقل، و منابع فرعی شامل شهرت، سیره متشرعه و بنای عقلاست.

وجود مکاتب تفسیری متعدد در حقوق اسلام و انواع و اقسام روش‌های تفسیری در این نظام، خود بهترین دلیل بر ارزش تفسیر در این نظام و بهترین دلیل بر این است که نظام حقوق اسلام جزء گروه حقوق مدون است.^{۶۰} در مقام داوری بین این دو نظر، دیدگاه دوم ارجحیت دارد و می‌توان نتیجه گرفت که حقوق اسلام از زمره حقوق مدون محسوب می‌شود و همان‌طور که ملاحظه شد، در حقوق مدون، قانون و تفسیر نقش بسیار مهم و اساسی دارند.

بر این اساس، بحث رویه قضایی و موردی به آن معنا که در حقوق غیرمدون مطرح است، همانند آنچه که در ماده ۶۸۵ قانون تعزیرات و ماده ۵۱۳ قانون مجازات اسلامی آمده است، در حقوق اسلام جایگاهی ندارد.

جزئی‌نگری در قانون، خود به‌نوعی سبب خدشه به اصل و شاخص قابلیت پیش‌بینی می‌شود. توضیح اینکه از نظر ماکس وبر، عدم عقلانیت مقتضی آن است که حکم کلی نداشته

۵۸. تفاوت اصلی بین این دو سیستم در طرز تلقی از قانون است؛ با این توضیح که در حقوق مدون، مهم‌ترین منبع حقوق، قانون است و لذا حرف اول و آخر را قانون می‌زند و این درحالی که در حقوق غیرمدون مهم‌ترین منبع، قواعدی است که قضات در دادگاه‌ها مرسوم نموده‌اند و به تعبیری مهم‌ترین منبع، رویه قضایی است.

۵۹. البته به عقیده برخی، دکتربین نظام‌های مختلف حقوقی وجود دارد؛ اما سیستم‌ها و نظام‌های حقوقی موجود در جهان، در یک تقسیم‌بندی کلی بر دو نوع‌اند: نظام حقوق مدون و نظام حقوق غیرمدون.

۶۰. احمد حاجی‌ده‌آبادی، «فقه و قانون‌نگاری»، فصلنامه قیسات، ۵، ۱۶-۱۵ (۱۳۷۹)، ۱۰۵-۱۰۰.

باشیم و برای هر پرونده بر اساس شرایط اختصاصی و منحصر به فرد آن تصمیم‌گیری شود. در نتیجه، احکام و آرای که صادر می‌شوند متفاوت‌اند و بدین‌سان هم قانون و هم آرای قضایی، غیرقابل پیش‌بینی خواهند بود.^{۶۱}

به‌طور کلی، عدم توجه به شاخص جامعیت و کلی‌نگری در سیاست تقنینی جنایی ایران ناشی از این موضوع است که قانون‌گذار در هر فرصت و مقطعی که احساس نیاز کرده است، بدون رعایت مؤلفه‌ها و اصول راهنمای وضع قانون، به رفع موقت و مسکن‌وار چالش‌های پیش‌آمده اقدام نموده است؛ درحالی که با توجه به اصل کلی‌بودن قواعد حقوقی، قانون و جرم‌انگاری‌ها باید به صورت جامع و برای عموم جامعه تدوین شود. این پراکندگی و آشفتگی تقنینی در حوزه قانون‌گذاری در تداخل مستقیم با حقوق متهمی خواهد بود که مهم‌ترین سلاحش در دفاع از خود، وجود قوانین صریح، شفاف و جامع در مرحله رسیدگی به جرم است.

در ادامه همین رویکرد، قوه قضاییه برای پر کردن خلأهای تقنینی، اصلاح قوانین موجود یا نیاز فوری به وضع قوانین کیفری و اختیارات و امکانات جدید برای مقابله با مشکلات اجتماعی ناشی از رشد بزهکاری، به جای اینکه طبق بند ۲ اصل ۱۵۸ قانون اساسی^{۶۲} مبادرت به تهیه و تنظیم لوایح جامع موردنیاز خود و به‌تصویب رساندن آنها در قوه مقننه نماید، اقدام به صدور بخشنامه و آیین‌نامه‌هایی می‌کند که علاوه بر اینکه در حکم قانون‌گذاری و مداخله در امور قوه مقننه است، فاقد جامعیت است؛ چندان که می‌توان افزون بر «حقوق کیفری آرای سیاست جنایی»، امروزه از «حقوق کیفری آرای آیین‌نامه - بخشنامه‌ای سیاست جنایی ایران» سخن به‌میان آورد؛ به عبارت دیگر، در کنار سیاست جنایی تقنینی (سیاست جنایی مقننه‌ای)، شاهد ظهور سیاست جنایی بخشنامه‌ای، سیاست جنایی قضاییه‌ای و یا سیاست جنایی بخشنامه‌مدار هستیم؛ سیاست جنایی‌ای که از مفهوم و اصول دادرسی منصفانه، اصل قانونمندی کیفری، اصل حاکمیت قانون، جامعیت و مفهوم حکمرانی مطلوب فاصله می‌گیرد.

در این مورد، می‌توان از جمله به آیین‌نامه اجرایی نحوه رسیدگی به جرایم اقتصادی اخلاص‌گران در نظام اقتصادی، مصوب آبان ۱۳۹۷ و آیین‌نامه اجرایی نحوه رسیدگی به جرایم

۶۱. علیزاده، پیشین، ۱۰۳.

۶۲. اصل ۱۵۸ قانون اساسی: «وظایف رئیس قوه قضائیه به شرح زیر است: ۱- ایجاد تشکیلات لازم در دادگستری به تناسب مسئولیت‌های اصل ۱۵۶. ۲- تهیه لوایح قضائی متناسب با جمهوری اسلامی ۳- استخدام قضات عادل و شایسته و عزل و نصب آنها و تغییر محل مأموریت و تعیین مشاغل و ترفیع آنان و مانند اینها از امور اداری، طبق قانون».

عمده و کلان‌اخلاق‌گران در نظام اقتصادی کشور مصوب ۱۳۹۹ اشاره کرد که از جمله تجدیدنظرخواهی (مگر در مورد آرای اعدام، آن‌هم با فرجام‌خواهی) و اعتراض به قرارهای بازداشت را کنار گذاشته و برخلاف اصل ۱۵۹ قانون اساسی (اصل قانونمندی دادگاه‌ها) و صدر ماده ۲ قانون آیین دادرسی کیفری (اصل قانونمندی دادرسی کیفری)، دادگاه‌های فوق‌العاده ایجاد و به عدالت کیفری شش‌گانه موجود^{۶۳} افزوده است؛ آیین‌نامه‌ای که نقش قانون را ایفا می‌کند، ولی تشریفات قانون‌گذاری مانند مطابقت با اصول قانون اساسی و طی مهلت معین پس از ابلاغ برای لازم‌الاجرا شدن، درباره آنها رعایت نمی‌شود.^{۶۴}

۲-۵- شاخص نظام‌مند بودن قانون به مثابه یکی از مؤلفه‌های حاکمیت قانون

توجه به حقوق و آزادی‌های مردم و حفظ این حقوق از یک سو و حمایت از امنیت فرد و جامعه از سوی دیگر سبب شده است که کشورها در شیوه رسیدگی به اتهامات متهمان مقرراتی تهیه و تدارک نمایند که بتواند توازن بین حقوق و آزادی‌های فردی از یک طرف و نظم و امنیت جامعه را از طرف دیگر برقرار سازد. دستگاه قضا به‌عنوان متولی این امر مکلف است در جریان تحقیقات و صدور تصمیمات خود به نحوی عمل نماید که ضمن رعایت حقوق و آزادی‌های فردی راه‌های گریز بزهکاران را مسدود کند. همچنین، مقام قضایی باید هم دلیلی که مطابق قانون معتبر است کشف نماید و هم شیوه به‌دست آوردن آنها را مطابق مقررات میسر سازد تا بتواند تصمیم خود را موجه و مدلل سازد و از توسل به شیوه‌های غیرقانونی امتناع نماید.^{۶۵}

بنابراین، نظام‌مند بودن نظام حقوقی و قضایی یکی از شاخص‌های اساسی نظریه عقلانیت ماکس وبر است؛ به‌گونه‌ای که اگر بخواهیم تعریفی از نظریه عقلانیت ارائه کنیم، بدون شک نظام‌مند بودن ویژگی برجسته این تعریف است. برای مثال، تصویری که ماکس وبر از یک حقوق عقلانی به‌دست می‌دهد، اینست که حقوق عقلانی دارای منطقی است که هم به طرز سامان‌مند، همه عناصر تشکیل‌دهنده حقوق را به هم مرتبط می‌سازد و هم آن را دقیقاً تعریف

۶۳. دادسراها و دادگاه‌های کیفری یک و دو، دادسراها و دادگاه‌های انقلاب، دادسراها و دادگاه‌های نظامی، سازمان تعزیرات حکومتی، شوراهای حل اختلاف و دادسراها و دادگاه‌های ویژه روحانیت.

۶۴. علی‌حسین نجفی ابرندآبادی، «حقوق کیفری آرای سیاست جنایی در پرتو راهبردهای سیاست عمومی، حقوق کیفری پویا» در مجموعه مقاله‌ها در پاسداشت استاد دکتر محمدعلی اردبیلی، (تهران: نشر میزان، چاپ اول، ۱۴۰۱)، ۱۰۹۳.

۶۵. حجت سبزواری‌نژاد و مهدی سبزواری‌نژاد، «فلسفه دلیل‌مندی تصمیم قضایی»، دیدگاه‌های حقوق قضایی، ۲۵، ۹۲ (۱۳۹۹)، ۱۵۵.

می‌کند. همچنین این حقوق به صورت آگاهانه نظم یافته و به طور نظام‌مند در قالب مفاهیم انتزاعی و آیین دادرسی صوری بیان شده است؛ این ساختار حقوقی و قضایی در یک قلمرو کلی کوشش می‌کند تا قضاوت را غیرشخصی کند و اقدامات و نتایج حاصل از آن را قابل محاسبه و قابل پیش‌بینی سازد.^{۶۶} از این رو، در تعریف یادشده، آنچه بیشتر از سایر ویژگی‌ها نمایان است، شاخص نظام‌مند بودن است.

اهمیت و ضرورت توجه به این شاخص، به این دلیل است که شاخص نظام‌مند بودن، وضوح و قابل دسترس بودن قانون را برای عموم فراهم می‌کند؛ به‌ویژه اینکه امروزه، هم‌زمان با توسعه بیشتر جوامع و پیچیده‌تر شدن روابط اجتماعی، قوانین و مقررات فزونی می‌یابد و بیشتر از گذشته نیازمند نظام‌مند کردن آنها خواهیم بود.

در واقع، اگر عقلانیت را یک اصل بدانیم، در پاسخ به این پرسش که خاصیت کاربرد این اصل چیست، می‌توان استدلال کرد که نخستین و مستقیم‌ترین استفاده از عقلانیت باید هنجاری و نظام‌مند باشد؛ به عبارتی، ما می‌خواهیم خردمندان و سنجیده‌بیندیشیم و عمل کنیم، نه غیرمعقول یا غریزی. اگر فهم عقلانیت با استفاده نظام‌مند از عقل گره خورده باشد، استفاده هنجاری از عقلانیت به آسانی در وسط صحنه قرار می‌گیرد؛ چراکه عقلانیت به معنای بهره‌گیری از استدلال و تعقل برای فهم و سنجش هدف‌ها و ارزش‌هاست و نیز استفاده از این هدف‌ها و ارزش‌ها به انتخاب‌های نظام‌مند مربوط می‌شود.^{۶۷}

نظام‌مند بودن با حاکمیت قانون رابطه مستقیمی دارد. به بیان دیگر، لازمه نظام‌مند بودن امور، پذیرش حاکمیت قانون است. بخش عمده‌ای از پژوهش ماکس وبر درباره نظریه عقلانیت نیز حول این موضوع بود که برخلاف نظام حقوق غربی، عقلانیت در نظام حقوق شرقی (هندی، چینی و خاورمیانه‌ای) جایگاهی ندارد؛ چراکه حقوق و عدالت در غرب مطابق با شیوه‌ها و آیین صوری عقلانی و قواعد غیرشخصی و کلی، نظام‌مند شده و سازمان یافته است. درحالی که در مشرق زمین به شیوه‌ای بسیار نامعقول و غیرعقلانی اعمال می‌شود، یعنی انواع عوامل فراحقوقی (اخلاق، سیاست و مذهب) بر تصمیمات حقوقی سایه افکن شده‌اند.^{۶۸} اگرچه

66. Javier Trevino, *The Sociology of Law, Classical and Contemporary Perspectives*, (New York: St. Martin's Press, 1996), 168.

۶۷. آمانتا بین، عقلانیت و آزادی، ترجمه وحید محمودی و علیرضا بهشتی، (تهران: انتشارات نی، چاپ دوم، ۱۴۰۰)، ۷۴-۶۹.

۶۸. علیزاده، پیشین، ۱۱۰.

پیش‌بینی اصل ۱۶۷ قانون اساسی و یا ماده ۲۲۰ قانون مجازات اسلامی تا حدود زیادی نظر ماکس وبر را در خصوص عدم توجه به عقلانیت و شاخص نظام‌مند بودن امور تأیید می‌کند، اما با تدقیق در برخی قوانین و لوایح در دست بررسی می‌توان به‌وضوح نمونه‌هایی از شاخص‌های نظریه عقلانیت را مشاهده نمود که مورد توجه کنشگران سیاست تقنینی قرار گرفته است. برای نمونه، سیاست‌های کلی نظام قانون‌گذاری مصوب ششم مهر ۱۳۹۸ را می‌توان از نمونه‌های بارزی دانست که به رعایت برخی از شاخص‌های نظریه عقلانیت تأکید نموده است. بند ۹ این سیاست‌ها به موضوع رعایت اصول قانون‌گذاری و قانون‌نویسی اشاره دارد که بر مواردی همچون قابل‌سنجش بودن اجرای قانون، شفافیت، عدم ابهام، جامعیت قوانین و نگاه بلندمدت و ملی تأکید دارد. علاوه بر سیاست‌های کلی نظام قانون‌گذاری، از دیگر اقدامات در این زمینه می‌توان توجه به اصول قانون‌نویسی در قوانین برنامه پنجم و ششم توسعه و لوایح در دست بررسی در مجلس شورای اسلامی، همچون لایحه اصول و قواعد قانون‌نویسی و لایحه شفافیت اشاره کرد. با وجود این، تنوع مدل‌ها در قوانین کیفری و نیز عدم انسجام آنها بسیار زیاد است. برای مثال، در قوانین حاکم بر جرایم اقتصادی، قانون‌گذار در چندین قانون مختلف و متعدد احتکار را جرم‌انگاری کرده است؛ یک بار احتکار در زمره قانون مجازات اخلاص‌گران در نظام اقتصادی جرم‌انگاری شده، بار دوم در قانون تشدید مجازات محتکران و گران‌فروشان و یک بار دیگر در قانون تعزیرات حکومتی پیش‌بینی شده است. درحالی که قانون‌گذار باید در هر مورد به صورت منسجم و با توجه به ویژگی‌های هر جرم اقدام به دسته‌بندی آن در گروه‌های جداگانه نماید. اقدام قانون‌گذار در جرم‌انگاری برخی اعمال بیشتر نوعی مهار موقتی بحران از طریق قهرآمیزترین و ساده‌ترین ابزار دردسترس بوده است؛^{۶۹} از این رو، با توجه به اهمیت هماهنگی و نظام‌مند بودن امر جرم‌انگاری و کیفرگذاری، در برخی کشورها وقتی قانونی جدید تصویب می‌شود، نهادی به نام «کدیفیکاسیون»^{۷۰} وجود دارد که به معنای جمع‌آوری و تدوین قوانین گوناگون بر اساس موضوع آنها است. این اصطلاح به فرایند طبقه‌بندی، تدوین و نیز نتیجه و محصول این اقدامات اطلاق می‌گردد؛ به عبارت دیگر، اصطلاح یادشده به گردآوری متون قانونی و نظم و ترتیب بخشیدن به قواعد مرتبط با یک موضوع مشخص و قرار دادن در داخل مجموعه‌ای مدون اطلاق می‌شود. این مجموعه را اصطلاحاً «کد» یا قانون جامع یا قانون‌نامه

۶۹. مهرانگیز روستایی، «ارزیابی مداخله کیفری در حوزه جرایم اقتصادی»، فصلنامه کارآگاه، ۲، ۷ (۱۳۸۸)، ۱۵.

۷۰. واژه «Codification» که از عبارت «Codicem Farcere» گرفته شده، به معنای تدوین قانون جامع است.

می‌نامند. منظور از کدیفیکاسیون، مفهوم خاصی از آن است؛ یعنی هر قانون جدیدی که وضع می‌شود نسبت و موقعیت آن با قوانین قبلی مشخص گردد؛ برای مثال اگر قانون خاصی در مورد کلاهبرداری وضع گردد، نسبت آن با قانون مجازات مادر یا قوانین کیفری مرتبط دیگر مشخص می‌شود. این مسئله ضمن نظام‌مند کردن نظام حقوقی، کار را برای اجرای صحیح و راحت‌تر قانون تسهیل می‌کند.^{۷۱}

بنابراین، بهره‌گیری از شاخص نظام‌مند در نظام حقوقی می‌تواند با سازمان‌بندی حساب‌شده، بخش‌های موجود در یک مجموعه را به کارآمدترین شیوه برای دستیابی به نتایج مطلوب، با هم مرتبط سازد. در یک نظام حقوقی مدرن و عقلایی، امور، تقسیم، تخصصی و نیز مکتوب و قانونی می‌شوند، سلسله‌مراتب شکل می‌گیرد و نظارت انجام می‌شود؛ بنابراین، تدوین قوانین جامع و نظام‌مند، ضمن اینکه به هدف اساسی قابل دسترس بودن و قابل فهم بودن قانون برای عموم می‌انجامد، سبب می‌شود که سازمان به شکل غیرشخصی تصمیم بگیرد؛ به عبارت دیگر، سازمان یا نهاد، تصمیم‌گیرنده باشد و نه اشخاص.

نتیجه‌گیری

کیفی‌سازی سیاست‌گذاری در عرصه تدوین و اجرای قوانین کیفری، اهمیت بالایی دارد. این کیفی‌سازی به دو دلیل اساسی انجام می‌شود: از یک سو، به منظور حفظ ارزش‌های جامعه و از سوی دیگر برای صیانت از جان، مال، ناموس افراد و نیز امنیت و آسایش جامعه. موضوع کیفی‌سازی سیاست‌گذاری همواره توجه محققان، نظریه‌پردازان، جامعه‌شناسان و به‌ویژه قانون‌گذاران را به خود جلب کرده است.

با توجه به اهمیت کیفیت قوانین و لزوم تطابق آنها با واقعیت‌های جامعه و رعایت اصول و استانداردهای قانون‌گذاری، نظریه عقلانیت ماکس وبر می‌تواند به‌عنوان یک راهنمای کلان و منطقی در عرصه قانون‌گذاری و اجرای آن مورد استفاده قرار گیرد. این نظریه قدرت حل تعارضات و تراحمات شکلی در سیاست‌گذاری جنایی را داراست و به‌وسیله شاخص‌ها و مؤلفه‌هایی از جمله قابلیت پیش‌بینی، قابلیت ارزیابی، جامعیت، رعایت مصلحت عموم و نظام‌مند بودن، می‌تواند سیاست‌های کیفی‌سازی و کارآمدی قوانین را به صورت مشخص و دقیق

۷۱. غلامرضا پیوندی، کیفرگذاری: مبانی، اصول، معیارها و چالش‌ها، (تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول، ۱۴۰۰)، ۲۵۴.

ضابطه‌مند سازد. با اعمال اصول و روش‌های مشخص این نظریه، بهبود کیفیت و کارآمدی قوانین امکان‌پذیر خواهد بود.

افزون بر موارد پیش‌گفته، شاخص‌های نظریه عقلانیت می‌تواند مبنای ارزیابی و سنجش قوانین کیفری نیز قرار گیرد. با ارزیابی سیاست جنایی تقنینی ایران و بر مبنای این نظریه، می‌توان گفت قانون‌گذار با اعطای اختیارات گسترده به قضات در خصوص مجازات حدودی که در قانون ذکر نشده (ماده ۲۲۰ قانون مجازات اسلامی) و ارجاع به منابع یا فتاوی معتبر اسلامی، خدشه‌ای اساسی به شاخص قابلیت پیش‌بینی وارد نموده است. ضمن اینکه با توجه به تصویب مقررات متعدد در قالب بخشنامه‌ها و آیین‌نامه‌ها، به اصل کیفی بودن قوانین که امروزه به اصل قانونمندی حقوق کیفری ماهوی و شکلی در سطح اصول قانون اساسی اغلب کشورها افزوده شده، توجهی نشده است.

مطابق شاخص قابلیت ارزیابی نظریه عقلانیت، قانون‌گذار باید به اموری متوسل شود که دارای چارچوب مشخص و واضح جهت ارزیابی باشد؛ برای مثال توبه، بدحجابی، شرط عدالت برای شهود و قرعه از اموری هستند که قابلیت سنجش و ارزیابی ندارند. همچنین، با نگاهی اجمالی به مجموعه قوانین کیفری می‌توان با انبوهی از گزاره‌های مبهم و گنگ همچون عمده، گسترده، اخلال، وسیع و غیره مواجه شد که علاوه بر اینکه حقوق و آزادی‌های فردی را نشانه رفته است از قابلیت سنجش و ارزیابی نیز برخوردار نیست.

از دیگر آسیب‌های مهم نظام حقوقی ایران، پراکندگی قوانین و مقررات است، این امر ضمن اینکه موجب به‌وجود آمدن سیاست‌های مختلف و متفاوتی می‌شود که خود به‌نوعی تشتت در عملکرد را در پی دارد، در تناقض آشکار با یکپارچه‌سازی مقررات کیفری و شاخص نظام‌مند بودن نظام حقوقی است. همچنین، عدم توجه به مقتضیات زمان و مکان و نیز جزئی‌نگری در متون قانونی، حکایت از بی‌توجهی قانون‌گذار به دیگر شاخص‌های نظریه عقلانیت، یعنی رعایت مصلحت عموم و جامعیت در زمان تقنین قوانین در کشور ما دارد. دلایل این امر را می‌توان در کنار عدم توجه به اصول و قواعد قانون‌نویسی، تبعیت قانون‌گذار از خوانشی خاص از فقه کیفری و استناد به روایاتی دانست که از نظر سند ضعیف‌اند و نیز به‌تصویب رساندن سیاست‌های کیفری شتاب‌زده و مقطعی.

شاخص‌های نظریه عقلانیت که در این پژوهش برای بالا بردن سطح کیفیت قوانین بررسی شد، هریک به‌تنهایی بخشی از معیارهای موردنظر برای دستیابی به قوانین خوب و کارآمد را

پوشش می‌دهند و رعایت آنها نقش بسزایی در بالا بردن کیفیت و کارآمدسازی نظام حقوقی خواهد داشت؛ اما در مقابل، فقدان یا نقصان این شاخص‌ها در قوانین کیفری معضلی است که ادراک منسجم و آگاهانه را به‌عنوان اساس قانون‌گذاری مطلوب از قانون‌گذار سلب می‌کند و اثر آن، تورم قوانین غیرنظام‌مندی است که از نظر کیفیت ضعیف، از نظر محتوایی متعارض و از منظر غایی فاقد هدف هستند. بر این اساس، مقنن می‌تواند ضمن پذیرش جایگاه فقه و سعی در انطباق قرائت‌هایی از نظریه کیفری شریعت با مقتضیات زمان و مصلحت عموم جامعه، قانون را به‌عنوان یک قاعده جامع، عینی و شفاف مبنای تصمیم‌گیری قرار دهد که بتوان رفتارها را بر اساس آن سنجید و پیش‌بینی نمود و در عین حال با بهره‌جستن از شاخص‌های نظریه عقلانیت در حین تقنین، ضمن رعایت مصلحت عموم مانع شخصی شدن سیاست‌ها، نفوذ تمایلات منفعت‌طلبانه و اقدامات شتاب‌زده و بعضاً عوام‌فریبانه شود.

فهرست منابع

الف) فارسی

- آزاد ارمکی، تقی. «جامعه‌شناسی عقلانیت»، فصلنامه علمی قیسات، ۱، ۱ (۱۳۷۵)، ۳۹-۵۴.
- آقابابایی، اسماعیل. «دعوت شبانه و مسئولیت کیفری دعوت‌کننده»، فصلنامه فقه، ۲۰، ۷۸ (۱۳۹۲)، ۲۳-۴۲.
- آقایی‌نیا، حسین و بهروز جوانمرد، «سیاست کیفری سخت‌گیرانه در قبال جرایم کیفری خرد در پرتو راهبرد تسامح صفر با تأکید بر حقوق کیفری ایران و امریکا»، فصلنامه دانش انتظامی، ۱۳، ۲ (۱۳۹۰)، ۷-۳۹.
- احمدی، امید، «مشروعیت قانون از دیدگاه اسلام و ماکس وبر»، فصلنامه پژوهش‌های حقوق تطبیقی، ۱۷، ۱ (۱۳۹۲)، ۱-۲۲.
- اسدی، خالداد، ادله اثبات دعوا (در فقه و حقوق)، فقه و حقوق قضایی، ۱۱، ۱ (۱۳۹۸)، ۴-۴۶.
- اسلامی تنها، اصغر، «بازتاب متضاد عقلانیت در نظریه فرهنگی ماکس وبر و علامه طباطبایی»، معرفت فرهنگی اجتماعی، ۲، ۲ (۱۳۹۰)، ۵-۳۲.
- برویکر، راجرز، مرزهای عقلانیت: رساله‌ای درباره اندیشه اجتماعی و اخلاقی ماکس وبر، ترجمه شهناز مسمی‌پرست، تهران: انتشارات پارسه، چاپ اول، ۱۳۹۵.
- بهمین‌پور، محمدسعید، «بررسی تطور مفهوم عقلانیت نزد جامعه‌شناسان با تأکید بر ماکس وبر و بورگن هابرماس»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۸۶.
- پیوندی، غلامرضا، کیفرگذاری: مبانی، اصول، معیارها و چالش‌ها، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول، ۱۴۰۰.
- جعفری، مجتبی. «قلمرو حجیت اقرار در قانون مجازات اسلامی (مصوب ۱۳۹۲)»، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۸، ۱۵ (۱۳۹۵)، ۱۳۱-۱۴۶.
- جمشیدی‌ها، غلامرضا و زینب نادى. «بررسی عقلانیت ارزش شناختی و چگونگی حصول آن در اندیشه ماکس وبر (تجزیه و تحلیل منطقه خاکستری)»، مجله جامعه‌شناسی ایران، ۲۰، ۳ (۱۳۹۹)، ۲۴-۵۸.
Doi: <https://doi.org/10.22034/jsi.2019.44350>
- حاجی ده‌آبادی، احمد. «فقه و قانون‌نگاری»، فصلنامه قیسات، ۵، ۱۵ (۱۳۷۹)، ۱۰۰-۱۱۴.
- خسروشاهی، قدرت‌الله و علی گنجی دانش. «بررسی جرم‌انگاری مصلحت‌گرایانه در نظام جمهوری اسلامی ایران»، پژوهش حقوق کیفری، ۷، ۲۸ (۱۳۹۸)، ۲۰۶-۱۷۵.
Doi: <https://doi.org/10.22054/jclr.2018.23385.1445>
- رستمی نجف‌آبادی، حامد. «واکاوی مفهوم مصلحت و کاربرد آن در مجازات‌های شرعی با نگاهی به قانون مجازات اسلامی»، فصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۱۴، ۲۸ (۱۴۰۱)، ۷۵-۱۰۲.
Doi: [10.22075/feqh.2022.27240.3265](https://doi.org/10.22075/feqh.2022.27240.3265)
- روستایی، مهرانگیز. «ارزیابی مداخله کیفری در حوزه جرایم اقتصادی»، فصلنامه کارآگاه، ۲، ۷ (۱۳۸۸)، ۳۱-۶.
- ریاحی، نوربخش، حسین علائی و محمد مقدم فرد. «پیوند جمهوریت و اسلامیت نظام و نهاد مغفول آن»، پژوهش حقوق عمومی، ۲۳، ۷۳ (۱۴۰۰)، ۱۹۸-۱۶۵.

Doi: <https://doi.org/10.22054/qjpl.2021.51725.2375>

- زهر، هوارد، کتاب کوچک عدالت ترمیمی، ترجمه حسین غلامی، تهران: انتشارات مجد، چاپ دوم، ۱۳۸۸.
- سبزواری نژاد، حجت و مهدی سبزواری نژاد. «فلسفه دلیلمندی تصمیم قضایی»، دیدگاه‌های حقوق قضایی، ۲۵، ۹۲، (۱۳۹۹)، ۱۷۳-۱۵۳.
- سین، آمایتا. عقلانیت و آزادی، ترجمه وحید محمودی و علیرضا بهشتی، تهران: انتشارات نی، چاپ دوم، ۱۴۰۰.
- سوندربرگ، ریچارد. ماکس وبر و جامعه‌شناسی اقتصادی، ترجمه شهین احمدی، تهران: انتشارات دنیای اقتصاد، چاپ دوم، ۱۴۰۰.
- علیزاده، عبدالرضا. «بررسی و نقد اندیشه‌های ماکس وبر در جامعه‌شناسی حقوق»، فصلنامه اندیشه‌های حقوقی، ۳، ۹، (۱۳۸۵)، ۱۰۱-۱۳۶.
- عضدانلو، حمید. «ماکس وبر و عقلانیت مدرن»، اطلاعات سیاسی اقتصادی، ۲۶۰، (۱۳۸۸)، ۱۰۰-۱۲۳.
- فارمر، لیندزی، عبدالرضا جوان جعفری، سیده سارا میربازل و سید بهمن خدادادی. «قانون‌گذاری کیفری»، پژوهش‌های حقوقی، ۱۷، ۳۳، (۱۳۹۷)، ۲۷۶-۲۵۳.
- فروند، ژولین، جامعه‌شناسی ماکس وبر، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: انتشارات توتیا، چاپ اول، ۱۳۸۳.
- قائمی‌نیا، علیرضا، «چیستی عقلانیت»، فصلنامه ذهن، ۵، ۱۷، (۱۳۸۳)، ۳-۱۲.
- کاتوزیان، ناصر، مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران، تهران: انتشارات گنج دانش، چاپ ۷۹، ۱۳۸۰.
- کالبرگ، استپان. «انواع عقلانیت از دیدگاه ماکس وبر، بنیادهایی برای تحلیل فرایندهای عقلانی شدن در تاریخ»، ترجمه مهدی دستگردی، معرفت، ۸۰، (۱۳۸۳)، ۴۵-۶۳.
- کعبی، عباس و علی فتاحی زفرقندی. «سیاست‌های کلی نظام؛ راهکار ارتقای نظام قانونگذاری در نظام جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه دانش حقوق عمومی، ۵، ۱۵، (۱۳۹۵)، ۹۹-۱۲۲.
- متوسلی، محمود، فرشاد مومنی، رزینا لاجوردی و محمدمجید رنجبر. «عقلانیت و آشفتگی در برنامه‌ریزی: با تأکید بر تئوری عقلانیت گولت»، پژوهشنامه اقتصادی، ۱۸، ۶۹، (۱۳۹۷)، ۲۲۵-۱۹۳.
- Doi: <https://doi.org/10.22054/joer.2018.8868>
- معین، محمد، فرهنگ معین، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۷۱.
- مقبل باعرض، فائز، جواد نادری عوج بغزی و احمدرضا امتحانی. «تضمین حقوق شهروندی در پرتو رعایت اصل کیفی بودن قوانین کیفری»، فصلنامه تمدن حقوقی، ۶، ۱۶، (۱۴۰۲)، ۲۱۶-۱۸۱.
- Doi: [10.22034/lc.2023.176686](https://doi.org/10.22034/lc.2023.176686)
- منصوریان، ناصرعلی و عادل شیبانی. «مفهوم منفعت عمومی و جایگاه آن در قانونگذاری ایران»، فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، ۷۶، ۷۵، (۱۳۹۵)، ۱۱۷-۱۴۲.
- موذن‌زادگان، حسنعلی و حامد رهدارپور. «اصل شفافیت قانون و جایگاه آن در رویه قضایی دیوان اروپایی حقوق بشر و حقوق کیفری ایران»، فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، ۲۳، ۸۱، (۱۳۹۷)، ۱۹۳-۲۲۰.

- مومنی، عابدین و حامد رستمی نجف‌آبادی. «نقش مصلحت در اجرای مجازات‌های حدی». فقه مقارن، ۳، ۵ (۱۳۹۴)، ۹-۳۹.
- نجفی ابرندآبادی، علی‌حسین. «حقوق کیفری آرایی سیاست جنایی در پرتو راهبردهای سیاست عمومی، حقوق کیفری پویا»، در مجموعه مقاله‌ها در پاسداشت استاد دکتر محمدعلی اردبیلی، تهران: نشر میزان، چاپ اول، ۱۴۰۱.
- یاسپرس، کارل. ماکس وبر سیاستمدار، دانشمند و فیلسوف، ترجمه سید اسماعیل مسعودی، تهران: نشر پیله، چاپ اول، ۱۴۰۱.

ب) منابع خارجی

- Deflem, Mathieu. Max Weber on the Rationalization of Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511815546.004>
- Holton, Robert, and Bryan S. Turner. Max Weber on Economy and Society (Routledge Revivals). London: Routledge, 2010.
- Kalberg, Stephen. "Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History." *American Journal of Sociology* 85, 5 (1980), 1145-1179.
- Tenbruck, Friedrich. "Das Werk Max Webers." *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 27 (December 1975), 663-702.
- Forthcoming in English translation in *British Journal of Sociology*.
- Trevino, A. Javier. *The Sociology of Law: Classical and Contemporary Perspectives*. New York: St. Martin's Press, 1996.